

Feld István

A MAGÁNVÁRAK ÉPÍTÉSÉNEK KEZDETEI A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON A RÉGÉSZETI FORRÁSOK TÜKRÉBEN II.

Tanulmányunk első részében¹ a Kárpát-medence magánbirtokosok által emelt korai erősségeinek általános időrendi,² funkcionális és terminológiai kérdéseit tekintettük át az általunk ismert írott és régészeti források összevetésével. Vizsgálatunk alapvetően a „hosszú 13. századot”, azaz a 12. század végétől a 14. század elejéig terjedő mintegy másfél évszázadot érintette — ennek pontosabb meghatározása, mint láttuk, ma még aligha lehetséges. Munkánk folytatásában elsősorban az egyes részletek — így a vár, mint építmény alkotóelemei — komplex igényű értékelését kíséreljük meg, továbbra is alapvetően az eddigi régészeti kutatások alapján kiválasztott példák segítségével. Emellett azonban számos más, kapcsolódó kérdés vizsgálatára is vállalkozunk, végső célunk tekintve azt, hogy meghatározzuk az erősségek történeti szemléletű elemzésének további feladatait.

Sáncok, palánkok, faépítmények

A korai magánföldesúri erődítmények építészeti elemeinek vizsgálatából levonható következtetések tárgyalása során először az ún. *sáncok* kérdésével kell foglalkoznunk, ugyanis e fogalom használata az eddigi kutatásban nem tekinthető éppen következetesnek. A „sáncvár” megnevezés véleményünk sze-

¹ *Feld István*: A magánvárok építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében I. Századok 148. (2014: 2. sz.) 351–386.

² Itt kell megemlítenünk, hogy míg munkánk első részének megfogalmazása idején még nem voltak előttünk ismertek dendrokronológiai adatok, azóta közzétételre került, hogy az ugróci (Uhrovec) vár legkorábbinak tartott toronyépülete külső fakonzolai — az írott adatoknak megfelelően, l. *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. 208. — 1254 után kerültek elhelyezésre. L. erre, bár részletes elemzés nélkül: *Miroslav Matejka – Martin Bóna – Peter Horanský*: Výskum a prebiehajúca obnova kaplnky hradu Uhrovec. Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 24. (2012) 217. Emellett újabban Tapolcsány (Topolčiansky hrad) vármagja és Szalónak (Schlaining) külső vára falaiban is meghatározásra kerültek a 13. század utolsó évtizedeire helyezhető famaradványok. Az utóbbi kutatási eredmények azonban még közöletlenek, publikálásuk az *Archaeologia historica* 40. kötetében illetve a *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* sorozat egy következő kiadványában várható. Szalónakra előzetesen: *Thomas Kühtreiber*: Neue Erkenntnisse zur Baugeschichte der Burg Schlaining mittels Dendrochronologie. In: Andreas Baumkircher. Leben und Sterben im 15. Jahrhundert. Hg. Rudolf Kropf – Andreas Lehner. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*. Band 144. Burgenländischen Landesregierung. Eisenstadt 2013. 20–21.

rint kifejezetten a nagy kiterjedésű korai ispánsági várak széles körben elterjedt erődítési formájára utal,³ melyre jellemző a mesterségesen kialakított árok vagy természetes vízfolyás *belső* oldalán emelt, sokszor több tíz méter szélességű/magasságú favázás/faszervezetű, földdel töltött, maradványaiban még néhol ma is monumentális megjelenésű védővonal. Az azonban nem bizonyítható, hogy ilyen, tehát a királyi vármegyeszervezet erősségeivel összevethető fa-föld szerkezettel épültek volna még magánvárak (sőt, egyáltalában várak) a 13. században.⁴

Az árok *belső* oldalán kialakított, némiképp hasonló faszerkezetet — csupán két, egymástól 2,5 m-re futó keskeny, talpgerenda lenyomataként értékelt árok formájában — mindeddig csak egyetlen kisméretű építményben, a vasi Sorkifalud-Zalak alig 20 m-es *belső* átmérőjű, mocsaras környezetben emelt, közel szabályos kör alaprajzú erősségében (**1. kép**) lehetett kimutatni, de ott is csupán egy, a területet észak-déli irányban átvágó, 2 m széles kutatóárokban.⁵ Az ásatást vezető Kiss Gábor ezt azonban nem tömör, azaz földdel kitöltött sáncként értékelte, hanem álláspontja szerint itt „egy gyűrűszerű, belül szűkségképp kisebb helyiségekre osztott épület” maradványáról van szó, melynek *külső* oldala lett volna maga a „várfal”. Ez a különleges, számunkra párhuzam nélküli megoldás illetve maga a rekonstrukció ugyanakkor nem tűnik teljesen meggyőzőnek, úgy véljük, itt már csak a rendkívül kis méretek miatt is további, nagyobb felületre kiterjedő feltárás szükséges. Maga az erősség azonban még az alábbiakban tárgyalandó központi épülete miatt is egyedülálló a magyarországi emlékek között. Az 1278-ban már *locus castris* néven említett építményből, mint azt tanulmányunk első részében⁶ már említettük, IV. Béla (1235–1270) és II. Ottokár (1233–1278) pénzei kerültek elő, miközben a Zalak nevű birtokról illetve birtokrészről 1238 és 1269 között született oklevelekben maga az erődítmény nem tűnik fel. A kutató egyébként nem is tartja magánvárnak, hanem inkább egy hipotetikus határvédelmi rendszerhez köti,⁷ s az itteni faszerkezeteket feltételezése szerint a 13. század közepén módszeresen bontották volna le.

Sánckokról azonban más kutatási beszámolókból is esik szó, sőt többek között Miklós Zsuzsa következetesen használta e megnevezést,⁸ de csak az erősségeket övező árkok *külső* oldalán húzódó — általában az árok kiásása során kitermelt földből kialakított — egyszerű feltöltésre. Ennek azonban tudásunk szerint még egyetlen esetben sem volt igazolható épített *belső* szerkezete, s az,

³ *Feld István*: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II. Szerk. Benkő Elek és Kovács Gyöngyi. Bp. 2010. 496.

⁴ A Kárpát-medencében ismeretlen, ún. átmeneti típusú, a kő és fa/föld építmények kombinációjaként született csehországi várakra: *Tomás Durdík*: Hradý prechodného typu v Čechách. Praha 2007. – A kötet ismertetése Mordovin Maximtól: *Castrum* 7. (2008: 1. sz.) 117–136.

⁵ *Kiss Gábor*: A 13. századi zalaki vár fatornya. In: A Nyugat-Dunántúl népi építészete. Szerk. Cseri Miklós. Szentendre-Szombathely 1995. 211–218.

⁶ *Feld I.*: A magánvárak i. m. 356.

⁷ E kérdéshez legújabban: *Feld, István*: Burgen im österreichisch-ungarischen Grenzraum im 12. und 13. Jahrhundert. Chateau Gaillard 26. (2014) 167–176.

⁸ Így legutóbb átfogóan: *Miklós Zsuzsa*: Tolna megye várjai. *Varia Archaeologica Hungarica*. Bp. 2007. 432. Ugyanő az erősségeket körülvevő árokra gyakran a „sánccárok” megnevezést is alkalmazta.

hogy a tetején egy egysoros palánkfalat alakítottak ki, egyértelműen eddig csak Kelemér-Mohosvár (**2. kép**) esetében volt megfigyelhető, egyelőre ott is csupán a feltételezhető kapubejárat környékén.⁹

S bár az utóbbi évek vártopográfiai kutatásai során kiderült, hogy valószínűleg nem lehetséges a mesterséges földművek vonatkozásában egy minden történeti korszakra egyformán alkalmazható terminológia kidolgozása — így a hatalmas méretű, ásatással gyakran még nem vizsgált őskori erősségek, de még az újkori erődök sem írhatók le az általános értelmű „sánc” kifejezés nélkül —, véleményünk szerint a középkori várépítészet eredményes kutatását mindenképp elősegítené egy olyan precíz fogalmi rendszer kialakítása, amelyben elkülöníthető lenne egymástól a csupán *földfeltöltés alkotta külső védelmi vonal s a mintegy várfalként is értelmezhető, faváz, földdel töltött széles belső sánc – s nem utolsósorban a kettő közötti árok*. Az egyszerű, jelző nélküli „sánc”, de főképpen „sáncvár” megnevezés alkalmazása a korai magánvárak esetében mindenestre megtevesztő lehet és így véleményünk szerint kerülendő.¹⁰ Részben más megítélés alá esik a „földvár” terminus technicus, amelyet ma már a kutatás jóval következetesebben használ a különböző korú *elpusztult* erődítmények megnevezésére – *földvárat* ennek megfelelően nem építettek a középkorban.¹¹

Egyre nagyobb számú ásatási megfigyelés bizonyítja ugyanakkor, hogy a 13. századi erősségek *várárkon belüli, vagy a domb/hegyperemen kialakított* erődítésének elterjedt formája volt a keskeny, egy- vagy (ritkán) kétsoros *palánkkerítés* alkalmazása, tehát az, hogy egy kiásott alapárokbán/gödörben, egymástól meghatározott távolságban cölöpöket helyeztek el — ritkábban cölöpöket vertek bele az erre alkalmas altalajba — majd ezeket, közelebbről csak ritkán ismert módon, a legtöbbször valószínűleg sövényfonással összeerősítették s — s az erre utaló szórványos leletek tanúsága szerint¹² — általában agyaggal tapasztották be. E palánkokból csupán az alapárkok illetve cölöplyukak kerül-

⁹ *Pusztai Tamás*: A keleméri Mohosvár. Castrum 5. (2007: 1. sz.) 49–51., az alaprajz: *uő*: A keleméri Mohosvár. Várak, kastélyok, templomok. 2011/6. 5. Nyírkarász-Árpáddomb erőssége régészeti kutatásának eredményei ebből a szempontból — sőt a „sánc” értelmezése szempontjából sem — nem egyértelműek, itt biztosan csak egy tapasztott faszerkezet egykori megléte igazolható: *Juan Cabello*: A nyírkarászi Árpád-kori vár régészeti kutatása. In: Várak, templomok, ispotályok. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta Mediaevalia 2.) [H. n.] 2004. 12–15. Megfelelő dokumentációs anyag hiányában nem világos ugyanakkor többek között Hahót-Buzádsziget/Sárcánysziget erőssége első periódusú építménye esetében az alján „5–7 m keresztmetszetű”, rétegesen felhordott agyagos földből készített „sánc” mibenléte, s hasonlóképp nem értelmezhető közelebbről Hahót-Alsófakospusztá várának korai „külső földsánca” sem: *Vándor László*: Archäologische Forschungen in den mittelalterlichen weltlichen und kirchlichen Zentren des Hahót-Buzád Geschlechtes. Anteus 23. (1996) 198–200., 201–204.

¹⁰ Példák a félreérthető fogalmazásra: *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből 82.) Bp. 1977. 57., továbbá már címében is: *Engel Pál*: Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. Műemlékvédelem 31. (1987) 9–14., illetve *Kubinyi András*: Árpád-kori váraink kérdése. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. Gyöngyös 1990. 291., 296. Újabban *Szörényi Gábor András*: Gondolatok a késő Árpád-kori nemesi várak funkciójához és terminológiájához a Sajó-völgyi huszita erősségek előzményei kapcsán. Castrum 13. (2011: 1. sz.) 61–62. Az utóbbi kutató, miközben elutasítja a „sáncvár” megnevezést, magát a „sánc” fogalmát azonban használnakónak ítéli.

¹¹ *Feld I.*: A magánvárak i. m. 370–371.

¹² *Cabello, J.*: A nyírkarászi Árpád-kori vár i. m. 14–15.

nek elő az ásátás során, famaradványok egyelőre nem ismertek. Mivel azonban jelentősebb szakaszok feltárására eddig csak ritkán nyílt mód — ilyennek tekinthető a munkánk első részében más vonatkozásban már tárgyalt „saroktoronyos” Górnak¹³ — a részletek alaposabb vizsgálatára még nem vállalkozott a kutatás.

Az ugyancsak korábban már említett Zagyvafő, Cserép, és Fejérvő esetében, ahol, mint láttuk, később — de még az Árpád-korban — kőfal váltotta fel a palánkot, érthető módon csupán több-kevesebb cölöplyukat tártak fel.¹⁴ Valamivel jelentősebb maradványok kerültek elő többek között Pest megyében Váchartyán-Várhegyen (3.kép)¹⁵ és Mende-Lányváron (4. kép)¹⁶ — az utóbbi helyen a keleti oldalon kétsoros palánk részleteit kutatta Miklós Zsuzsa. Újabban az Árpád-kori forrásokban ugyancsak nem szereplő Vadna kisméretű várában tárták fel a hegyperemen egy egysoros, sziklába vágott palánkfal cölöplyukait.¹⁷ Bár ezt a megnevezést a hazai kutatás nem alkalmazza mindig következetesen, kifejezett paliszádfal — azaz közvetlenül egymás mellé állított függőleges faelemek alkotta védelmi rendszer használata — ugyanakkor tudomásunk szerint nem volt még ezen emlékek körében igazolható.¹⁸

Mindez azt látszik bizonyítani, hogy bár fából épített erősségekre főként csak közvetett okleveles források utalnak,¹⁹ a faépítészet igen jelentős szerepet játszhatott a vizsgált korszakban. Ezért aligha igazolható Fügedi Erik feltevése, miszerint a várépítkezések IV. Béla uralkodása alatti „erőszakolt üteme” mi-

¹³ Dénes József: Górnak, egy feltárt favár (castrum ligneum). In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Bp. 2011. 43–48., 1. ehhez recenziókat: Castrum 17. (2014:1–2.) 73–74. Alaprajza legutóbb: *Feld I.*: A magánvárak i. m. 380., 2. kép.

¹⁴ Bodnár Katalin – Juan Cabello – Simon Zoltán: A zagyvafői vár kutatása. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. (Művészettörténet-Műemlékvédelem 4.) Bp. 1993. 85–113., Szörényi Gábor: Cserépvár kutatásának eredményei. Castrum 7. (2008: 1. sz.) 137–154., Rác Miklós: A sámsönházi Fejérvő régészeti kutatása. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát.” Tanulmányok a 80. éves Nováki Gyula tiszteletére. Bp. 2006. 237–246. Alaprajzaik legutóbb: *Feld I.*: A magánvárak i. m. 380–381., 3–4. kép.

¹⁵ Miklós Zsuzsa: Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyen. Archaeologiai Értesítő 105. (1978) 95–105. Az alaprajzi rekonstrukció: *Feld István*: Középkori váraink kutatásáról. Műemlékvédelem 35. (1991/4) 199., 2. kép.

¹⁶ Miklós Zsuzsa: Árpád-kori földvár Mende-Lányváron. Archaeologiai Értesítő 108. (1981) 233–250. – Az alaprajzi rekonstrukció: *Feld I.*: Középkori i. m. 3. kép.

¹⁷ Szörényi Gábor András: Egy huszita vár romjai a Sajó völgyében (Beszámoló a vadnai erősség kutatásáról). In: Várak nyomában i. m. 255.

¹⁸ Kistapolcsány (Topol'čany) esetében ugyan a kutatási jelentés paliszádot említ – Matej Ruttkay: Zur Entwicklung der mittelalterlichen Kleinadelssitze in der Slowakei. In: Die Burgenforschung und ihre Probleme. Fundberichte aus Österreich. Materialheft A. 2. Wien 1994. 126. – azonban a közölt alaprajzon — l. *Feld I.*: A magánvárak i. m. 384., 10. kép — ez nem fedezhető fel. Nem értelmezhető ugyanakkor számunkra még egyértelműen a Felsőzsolca-Várdombon inkább csak a kutatók által feltételezett „kő alapon nyugvó fa palánk”. L. erre legutóbb, további irodalommal: *Feld István*: A motték kérdése Magyarországon. Savaria 31/2. (2008) 233.

¹⁹ Németújvár (Güssing) „favára” minden bizonnyal törölhető középkori erősségeink köréből — l. erre Horváth Richárd: A favár rejtélye, avagy mennyire régi Újvár vára? (Németújvár várának „vélelmezett” története a kezdetektől a 13. század végéig). Castrum 18. (2015: 1–2. sz.) sajtó alatt – s kérdéses, hogy két, pozsonyi várjobbágyok által emelt castrum 1286. évi felégetése egyértelmű bizonyíték-e azok teljes egészében fából épült volta mellett, vö. Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Bp. 1999. 51.

att készíthették az erődítések egy részét ebből az anyagból.²⁰ Valószínű, hogy az emlékek nagyfokú pusztulásából is adódik a fa, mint építőanyag — valószínűleg nem is mindig tudatos — leértékelése a mai történeti kutatásban.²¹ Természetesen ezzel nem kívánjuk azt állítani, mint erről a palánkok helyére kerülő kőfalak esetében már szó esett,²² hogy a kő(tégla), mint építőanyag nem lett volna tartósabb, nemesebb és előkelőbb a kor embere számára, ebből azonban véleményünk szerint nem következik az, hogy a faszerkezetű építmények nem lettek volna alkalmasak ugyanazon funkciók ellátására.

Erre utal az a tény is, hogy sokszor nem csupán az erődítés, a külső védővonal készült fából, de egyre több belső építmény, többek között az erősségek központi épületei esetében is bizonyítanak (vagy legalább valószínűsítanak) egykori faszerkezetet a régészeti kutatások. Így függőleges cölöp/gerendaváz, valószínűleg nyolcszögletes alaprajzú, mintegy 8 méteres átmérővel rekonstruálható központi „torony” egyértelmű maradványai kerültek elő a már említett Góron.²³ Váchartyánban (**3. kép**) az ovális alaprajzú dombplatón két négyszögű épületre lehetett következtetni az ásatás során meghatározott cölöplyukakból.²⁴ A Vág felső folyásánál található Liptószentmária (Liptovska Mara) – Havarank egy hipotetikus korábbi erősség helyén emelt 13. századi favára egykori, négyzetes toronyépítményéből ugyancsak maradtak meg kis részletek a későbbi épületek rétegei alatt.²⁵ Emellett másutt is kerültek elő cölöpvázaz faépítmények részletei, de a feltárások korlátozott kiterjedése miatt nem tudunk közelebbit a Márianosztra-Zuvár erősségének déli, vagy Mende-Lányvár (**4.kép**) erődítményének északi részén feltárt faszerkezetű épületéről.²⁶

Hahót nembeli Falkosi Herbord Hahót-Alsófakospusztán azonosított rezidenciáján²⁷ egy feltárt talpgerenda-lenyomat ugyanakkor már egy (méretét tekintve ugyan pontosabban nem tisztázott) boronaépületre utalhat, mely a megfigyelések szerint egykor vakolt lehetett.²⁸ Hat-hat sorban, rácsszerűen elhelyezkedő talpgerendák 9x10 m-es alaprajzot kirajzoló lenyomatát tárta fel Kiss Gábor az utóbb tárgyalt Sorkifalud-Zalakon, aki ebből egy a környék népi építészetéből ismert ún. szoknyás megoldású, három vagy négyzetes, deszkával

²⁰ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 31., ugyancsak alapvetően az előző jegyzetben említett adatra hivatkozva.

²¹ Ez vonatkozik a késő-középkorra is, l. *Feld István*: A nyéki királyi épületek. In: Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. Feld István és Somorjay Selysette. Bp. 2008. 21–42.

²² *Feld I.*: A magánváarak i. m. 369.

²³ Dénes J.: Góron i. m., alaprajza legutóbb közölve: *Feld I.*: A magánváarak i. m. 380., 2. kép.

²⁴ *Miklós Zs.*: Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyen i. m.

²⁵ *Vaclav Hanuliak*: Malé stredoveka opevnené sidla v Liptové. *Archaeologia historica* 13. (1988) 299–306., újabban *Karol Pieta*: Liptovská Mara. Ein frühgeschichtliches Zentrum der Nord-slowakei. Bratislava 1996. 102–109.

²⁶ *Miklós Zsuzsa*: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. (Váci Könyvek 8.) Vác 1997. 12., *Miklós Zs.*: Árpád-kori földvár Mende-Lányváron i. m. Sajnos, nem ismertek annak a „fából és részint sártapasztásos vesszőfonással” készült, mintegy 2,8x4,4 m-es épületnek a részletei sem, melyeket még a 19. század végén Wosinsky Mór ásott ki a tolnai Murga-Schanz erősségében. Ez Miklós Zsuzsa kutatásai szerint ugyancsak a 13. században létezett: *Miklós Zs.*: Tolna megye i. m. 255–257.

²⁷ L. erre *Feld I.*: A magánváarak i. m. 368.

²⁸ *Vándor L.*: Archäologische Forschungen i. m. 202–204.,

borított fatornyot (**1. kép**) rekonstruált.²⁹ A gerendákat itt alul (azok kereszteződésénél és végeiknél) egy közeli római villából származó kövekkel, téglákkal és tetőfedő cserepek darabjaival erősítették meg. Hasonló jelenséget lehetett megfigyelni a zalai Nagyrada-Pogányvár és az azzal szomszédos Zalaszabar-Legelő építményei esetében. E két utóbbi erősségnél az ásató, Vándor László szerint „a talpgerendák alá a megsüllyedés megakadályozására lerakott kövek illetve az egész építmény alatt alkalmazott kőterítés” utalhatott egy-egy gerendaépületre vagy fatornyra.³⁰

Az utóbb említett példák kapcsán hangsúlyoznunk kell, hogy faépületek maradványai nem csupán az okleveles említéseket nélkülöző, s nem feltétlenül csak várként, hanem, mint erről munkánk első részében szó esett, sokszor erődített udvarházaként is értelmezhető³¹ építményekből ismertek, hanem ugyanúgy a forrásokban *castrum* megnevezéssel illetett, kőfalazatokkal rendelkező objektumokból is. Tény ugyanakkor, hogy a boronatechnikával épített lakó- és gazdasági épületek maradványai akkor határozhatóak meg viszonylag jól, ha az adott erősség tűzvészben pusztult el s utána felhagyásra került – a késő középkorban is továbbélő, s így a legtöbb esetben tovább is épített építményekben a legtöbbször ezek nyomai is eltűntek. A megfelelő geológiai adottságoknak köszönhető sziklabevágások (így a függőleges és vízszintes gerendafészkek) ugyanakkor sajnos csak a legkritikább esetben keltezhetőek.³²

Ezért bír különös jelentőséggel egy, a pusztulási rétegben talált pénz alapján a 13. század végén – 14. század elején, talán egy ostrom során leégett Kelemér-Mohosvár (**2. kép**), a Gut-Keledek egyik ága már említett erősségének feltárása, ahol Pusztai Tamás három boronaszervezetes épület szentült gerendáit, s néhol fából készült padlóját is meghatározhatta. Közülük egy kéthelyiséges épület agyagkemencével is rendelkezett.³³ Az, hogy ezen építmények részle-

²⁹ Kiss G.: A 13. századi i. m., Kiss Gábor: Sorkifalud-Zalak. *Castrum* 5. (2007: 1. sz.) 172–174.

³⁰ Vándor László: Zala megye középkori falusi építészetéről. In: Népi építészet a Nyugat-Dunántúlon. Szentendre-Velem 1996. 170–171., itt csupán Nagyrada-Pogányvár mintegy 10x12 m-es központi épülete dokumentációjával. A kutató Gyepükaján-Nagykeszi árokkal övezett „várában” Holl Imre és Parádi Nándor által talált kövezetet is hasonlóképp értékelte – Vándor László: A várépítészet kezdetei Zala megyében. In: Várak a 13. században. *Castrum Bene* 1989. i. m. 59. – s nem tartotta kizártnak, hogy Hahót-Buzádsziget/Sárkánysziget erőssége közelebről nem dokumentált kisméretű homokkőalapozásán is egy faépület emelkedett: Vándor L.: Archäologische Forschungen i. m. 200–201. Nem egyértelműek ugyanakkor számunkra azok a megfigyelések, melyek alapján egy 5x10 m-es kőalapozású boronaváz/talpgerendás faépületet határozott meg Simonyi Erika Felsőzsolca-Várdombon: Simonyi Erika: Előzetes jelentés a felsőzsolca-várdombi ásatásról (1992–2001). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 42. (2003) 109–133., továbbá Feld I.: A motték kérdése i. m. 233. Az erősség alaprajza: Feld I.: A magánvárak i. m. 383. 9. kép. Nem tudunk végül közelebbit a Kazinbarcika-Várhegyen Kozák Károly által 1955-ben feltárt, palánkkal övezett 6x5 m-es faépületről sem. L. az utóbbira: Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István: Borsod-Abaúj-Zemplén várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiaja 1. Budapest-Miskolc 2007. 60–61., továbbá újabban: Szörényi G. A.: Gondolatok i. m. 65.

³¹ Vö. Feld I.: A magánvárak i. m. 371. skk.

³² Ebből a szempontból jelentős a Kacsis-nemzetséghez köthető várként feltehetően már 1260-as években létezett és a 14. század elején felhagyott nógrádi Baglyaskő sziklatömbjén azonosítható fődém- illetve gerendafészkek-nyom: Feld István: Középkori várak a Karancs, a Medves és a Cseres-hegység vidékén. In: A Karancs-Medves és a Cseres-Hegység Tájvédelmi Körzet. Szerk. Kiss Gábor. Eger 2007. 185–186.

³³ Pusztai T.: A keleméri Mohosvár i. m. 51–52. A pénz egy 1282–1308 közé datálható bécsi denár.

tei miképp rekonstruálhatók, így pontosan milyen méretűek lehettek, közülük melyik, milyen funkciót tölthetett be — e kérdés különösen fontos az ugyanitt feltárt kőtorony értelmezése kapcsán — csak a részletes ásatási megfigyelések és a viszonylag gazdag leletanyag kiértékelése és közzététele után dönthető el. Ma mindenesetre nem zárható ki, hogy legalább egyikük lakóépületként szolgálhatott.

Bár ezt a lehetőséget a kutatás eddig csak ritkán vetette fel, számos esetben elképzelhető, hogy a csak csonkjukban ránk maradt kőépítmények, -toronyok felső szintje(i) részben vagy egészben fából épültek. Erre kell gondolnunk esetleg a mátrai Bene várának esetében is, ahol az Aba nembeli Csobánkák birtokosztályát rögzítő 1301. évi oklevél négy fatoronyról tesz említést, ezek azonban az erősség régészeti feltárása során (**5. kép**) mindeddig nem voltak azonosíthatók. Aligha tartható ugyanis egy többszintes építmény maradványának az a téglalap alaprajzú, talán sarokkandallóval ellátott, 9x5 m-es, favázas épület — ennek kőalapozásba foglalt talpgerenda-fészkei maradtak ránk — mely a keleti várfal mellett került elő. Ugyanakkor az északnyugati sarkon meghatározott négyzetes kőépítményt jelentősebb falvastagsága alapján toronyként értelmezi a kutatás.³⁴

A várak faépítményeinek tárgyalása után azonban még ki kell térnünk röviden arra is, hogy az eddigi régészeti kutatások alapján nem zárható ki, hogy bizonyos esetekben nem emeltek fából-kőből egy külső védővonalat az erősségek belső/központi építménye(i) köré. Pontosabban ilyenkor csak egy, a terepadottságokból adódóan eltérő formájú és szélességű-mélységű, vízzel töltött vagy szárazárok biztosította védelmüket, külső oldalán az előzőekben tárgyalt földfeltöltéssel. Árokról csak egy igen meredek domb- vagy hegyoldal, természetes vízfolyás, mocsár esetén mondhattak le, az előbbi esetben sokszor csupán a dombhát keresztirányú átvágására vállalkoztak. Minden mesterséges védelem nélkül, mintegy a szabad mezőn álló toronyépületek építése azonban nem igazolható, illeté esetleg csak falutelepülésen belül álló, kifejezetten udvarháznak tekinthető földesúri lakóhelyek esetében képzelhetünk el. Így (is) értelmezhető a már korábban tárgyalt, eddig még eléggé társtalan jáki épületegyüttes, ahol azonban — figyelembe véve a kutatás által érintett terület kiterjedését — elvileg még ugyancsak nem zárható ki egy árok vagy palánkkerítés egykori megléte.³⁵

Mindenesetre — a már említett, hasonló topográfiai elhelyezkedésű Mende-Lányvár vagy Zagyvafő erősségeitől eltérően — nem kerültek elő a körárkon belül palánkra vagy várfalra utaló nyomok a ma Tiboldaróc területére eső, de kácsi vár-

³⁴ Az ásatási megfigyelések részletes közzététele még várat magára. A várra legutóbb *Bea Koller*: *Castrum Bene – eine mittelalterliche Adelsburg in Ungarn. Burgen und Schlösser* 49. (2008: 4. sz.) 242–245., *Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén*: *Héves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2.* Budapest-Eger 2009. 28–29. Sümeg püspöki várában ugyancsak fából készült emelettel számolnak a nagyméretű központi torony esetében, melynek ma csak alsó szintje középkori. A várról legutóbb, további irodalommal: *Koppány András – Markó Ágnes*: *Sümeg, vár. Castrum* 11. (2010: 1. sz.) 111–114.

³⁵ L. erre *Feld I.*: *A magánvárak i. m. 371.*, illetve *Valter Ilona*: *A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon. Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005. 537–564.

ként ismert, bizonyára az Órsúr nemzetséghez köthető kőtorony **(6. kép)**,³⁶ Dombóvár-Szigeterdő téglatornya,³⁷ Nyitrasimonyi (Šimonovany) legkorábbi, az előzőeknél valamivel kisebb, de ugyancsak nagyrészt téglából falazott négyzetes építménye,³⁸ valamint a castrumként említett mátraszőlősi Kisvár **(7. kép)** kőépülete esetében. Igaz, ezek teljes területüket tekintve még szintén részben feltáratlannak számítanak, s az utóbbi erősség kutatója mindezt alapvetően a dombperem erőzójával is magyarázhatónak véli.³⁹ Így a kérdés még semmiképp sem tekinthető lezártnak.

Központi (torony)épületek

A korai magánvárat, mint építészeti egységet tárgyalva kétségtelenül logikus lenne a védelmi elemek sorának elemzését folytatni, elsősorban a kőből/téglából emelt várfalakkal. Mivel azonban most inkább az alapvető funkcionális kérdések állnak érdeklődésünk előterében, érdemes előbb visszatérni az erősségek gyakran egyetlen központi épületének vizsgálatához, jellegének és szerepének a megítéléséhez. Ezek, mint az eddig említett példák is bizonyították — függetlenül attól, hogy cölöpvázaz vagy boronaszerkezettel fából, illetve kőből vagy téglából épültek-e — elég egységes alaprajzi formát és méretet mutatnak, s legtöbbször magasabb épületként, gyakran kifejezett toronyként jelenhettek meg a korabeli szemlélő előtt. Önálló tárgyalásukra tehát nem kutatástörténeti megfontolások alapján vállalkozunk — bár a toronyépületeket az európai várkutatásban mindig is különös érdeklődés övezte — hanem azon szempontokból kiindulva, amelyekkel tanulmányuk első részének tipológiával foglalkozó fejezetében⁴⁰ megindokoltuk a „toronyvár” kifejezés használatát.

Hangsúlyoznunk kell, hogy természetesen tudatában vagyunk annak, miszerint az általunk eddig tárgyalt emlékek nem feltétlenül képezik reprezentatív mintáját az írott forrásokban csak ritkán említett, általában rövidebb ideig működött, egyszerűbb építészeti formát mutató várépítményeknek, hisz alapvetően csak az eddig ásatással vizsgált emlékekről rendelkezésünkre álló, s azon belül is a biztosabb adatokat vettük számba. Ezek jelentősége azonban épp ezért nem kíván külön indoklást, mint ahogy az sem, hogy áttekintésünket folytatva ezt követően — munkánk kiindulópontjának megfelelően — a 13. századi magánbirtoklású várak kőfalakon belül álló vagy azokkal egybeépített, négyzetes vagy kerek alaprajzú toronyépítményeinek elemzését is *csak a rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján* kíséreljük meg. Tehát többek között Adrian Andrei Rusu-

³⁶ Parádi Nándor: A kácsi középkori lakótorony. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 21. (1982) 9–30.

³⁷ Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 184–190., alaprajza: *Feld, I.*: A magánvárak i. m. 382., 6. kép.

³⁸ Alexander Ruttkay: Stredoveké panské sídlo v Partizánskom-Šimonovanoch. Slovenská Archeológia 51. (2003) 119–158., alaprajza: *Feld, I.*: A magánvárak i. m. 384., 11. kép.

³⁹ Simon Zoltán: Castrum Zeuleus. Műemlékvédelem 33. (1989) 93–100., *Uő*: A mátraszőlősi „Kisvár”. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. i. m. 208–220. De ez lehetett az álláspontja Nyitrasimonyi ásatójának is (Ruttkay, A.: Stredoveké i. m.) ennek megfelelően az erősségekről készített rekonstrukciós rajzok is fonott palánkot illetve deszkakerítést tüntetnek fel.

⁴⁰ *Feld I.*: A magánvárak i. m. 376.

tól vagy Michal Slivkától és Adrian Vallašektől eltérően⁴¹ nem vállalkozunk az egykori Magyar Királyság egy-egy része vagy épp egésze ma is nagy számban magasan álló, de régészeti módszerekkel még nem vizsgált s így sokszor csak feltételelesen korhoz köthető vártornyai sorra- s így figyelembevételére. Természetesen mindebből az is adódik, hogy ezen emlékek között is elsősorban az elpusztult, s csak ásatással felderített építményekről rendelkezünk — ugyanakkor kétségtelesen biztosabb — adatokkal, de ez értelemszerűen szűkíti az ezekből levonható következtetéseink körét.

Így nem csupán az egykori épületek magasságáról, egykori szintjeik számáról nem tudunk közelebbit, de sokszor a belső közlekedési rendszerről, a nyílások helyéről, jellegéről, számáról sem tudunk érdemben nyilatkozni – nem is szólva olyan, az egykori funkció meghatározása szempontjából fontos részletekről, mint az egykori fűtőberendezések és árnyékszékek. A kőépületek esetében csupán az tűnik szélesebb körben elterjedt megoldásnak, hogy a földszinten nem nyílt ajtónyílás,⁴² azaz védelmi megfontolásból az első emelet magasságában lehetett megközelíteni (egy régészeti módszerekkel eddig még ki nem mutatott, feltehetően fából készült feljáró segítségével) az építmények belső tereit.

Az, hogy a csak a 16. század végén elpusztult salgói vár **(8. kép)**⁴³ legkorábbi épületeként értékelhető tornya esetében már nem lehetett megállapítani, volt-e eredetileg is bejárat a délnyugati földszinti falában — a jelenlegi áttörés ugyanis későbbi eredetű is lehet — jól jelzi, milyen nehézségekkel kell megküzdenie a kutatónak, ha egy, a késő középkorban is használt vár/torony legkorábbi formáját kívánja meghatározni, mintegy kihámozva azt a későbbi átalakításokból.⁴⁴

A tornyokból legtöbbször ránk maradt alsó szinten tett megfigyelések elsősorban azok gazdasági, elsősorban tároló funkcióját látszanak bizonyítani. Az

⁴¹ *Adrian Andrei Rusu*: Castelare Carpatica. Cluj-Napoca 2005. 184–195., korábbi munkájában dokumentációs anyaggal is: *Adrian Adrian Rusu*: Donjoane din Transilvania. Acta Musei Napocensis 17. (1980). 177–197., illetve *Michal Slivka – Adrián Vallašek*: Hradý a hrádky na východnom Slovensku. Košice 1991. 79–83. – Itt kell általános vonatkozásban is hangsúlyoznunk, hogy megközelítésünk eltér az említett erdélyi várkutató felfogásától – l. *Adrian Andrei Rusu*: Das Leben in den Burgen Siebenbürgens i. m. 13–14. Jahrhundert. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 31. (2008) 1–30. – aki a várak egykori formájáról és az itt zajló életről egy széles ívű, de gyakran már késő középkori forrásokra támaszkodó tablót rajzol meg, sok esetben későbbi, illetve bizonytalan korú jelenségeket vetítve vissza az általunk tárgyalt időszakba.

⁴² Kivételként említhetjük Márianosztra-Bibervár két építési periódust is felmutató tornyát: *Miklós Zsuzsa*: Ásatás Márianosztra-Biberváron. Archaeologiai Értesítő 109. (1983) 10–23., *Miklós Zs.*: Falvak, várak, kolostorok i. m. 12–14., továbbá az egyébként vitatott funkciójú erdélyi Kustaly toronyépületét: *Sófalvi András*: Kustaly vára. Castrum 9. (2009: 1. sz.) 5–30.

⁴³ *Feld István*: Jelentés a salgói vár 1981–83. évi kutatásáról. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve X. (1984) 213–264., továbbá *uő*: Salgó vára. Castrum 1. (2005: 1. sz.) 109–111.

⁴⁴ Néhány esetben ugyanakkor keskeny, ritkán kifejezetten kőkeretes ablaknyílások is megmaradtak a toronyépületek földszintjén, erre lehet példa a legkorábbi — bár, mint látni fogjuk, a palotaépületek körébe is besorolható — füzéri épület: *Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén i. m. 50–52. Mindenképpen téves ugyanakkor e nyílások egyértelműen lőrésként való megítélése, l. erre *Feld István*: Az Árpád-kori Magyarország püspöki székvárainak kérdéséhez. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 399.

utóbb említett nógrádi hegyivárban még a természetes sziklaalakulatot sem dolgozták el, Dombóvár-Szigeterdő tornya terazzoburkolattal ellátott alsó szintjébe egy gabonátároló verem mélyült.⁴⁵ Nyitrasimonyi hasonló építményében egy fabéltűt kutat tártak fel.⁴⁶ Nem sikerült meghatározni annak a kicsiny, alig 1,65x1,25 m-es belméretű, 1 m mély falazott aknának a funkcióját, melyet a Kacsics-nemzetséghez köthető, előzőekben tárgyalt Mátraszőlős-Kisvár tornyának (**7. kép**) egyik belső sarkában bontottak ki, s melynek egy keskeny, 65 cm széles nyílása volt az épület külső falában. Ásatója, Simon Zoltán leginkább egy külső bejárattal véli összefüggésbe hozhatónak, de ezt az értelmezést éppúgy nem támogatják közvetlen adatok, mint egy tüzelőberendezéssel való azonosítást.⁴⁷ A Csák nemzetség dudari ága által emeltetett Csókakő várának korai tornyában feltárt belső aknát ugyanakkor árnyékszékkel hozzák kapcsolatba.⁴⁸ Végül agyagkemencét talált Kiss Gábor Sorkifalud-Zalak fatornya földszintjén, de — mint erre már utaltunk — ez az objektum inkább kivételnek számít a számba vett építmények között.⁴⁹

Elméletileg a falvastagságból következtetni lehetne a kőből/téglából készült építmények egykori magasságára, azonban a néha még az 1 méteres vastagságot sem elérő, máskor 2–2,5 méter vastag falazatok⁵⁰ legfeljebb modern statikai számításokon alapuló modellek kidolgozására adnának lehetőséget. S bár ez elképzelhető a cölöpvázás építmények esetében is, korántsem bizonyítható, hogy ezek segítségével történeti következtetések levonására alkalmas eredményekhez jutnánk. Állítjuk ezt még akkor is, ha netán az altalaj, az építésmód, az alkalmazott falazó- és kötőanyag is figyelembe vételre kerülne, hisz a korszak építőmesterei sokkal inkább a mesterség generációkról generációkra öröklődő tapasztalatai, semmint konkrét számítások alapján dolgoztak. S mivel még az sem zárható ki, hogy — mint erre már utaltunk — egy vékonyabb kőfalazaton egykor fa felépítmény emelkedett. Többek között a tolnai Nyék várában (**9. kép**) csak alapozásában feltárt, csupán 4x7 m alapterületű, csupán 50–90 cm vastag fallal rendelkező téglalap alaprajzú épület esetében is elképzelhető, hogy nem csak egy földszintes „ház” volt, hanem rendelkezett egy emeleti résszel is, amely a dombtetőn mintegy „toronyként” emelkedett az itt alig 100 cm vastag várfal fölé!⁵¹ Az mindenestre igen valószínű, hogy ha egy korábbi építményt egy következő építési periódusban egy külső köpenyfallal vettek körül — mint Miklós Zsuzsa a már említett Márianosztra-Bibervár esetében megfigyelhette⁵² — az annak jelentősebb megemelésével, újabb szintek építésével járhatott.

⁴⁵ Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 184–190.

⁴⁶ Ruttkay, A.: Stredoveké i. m.

⁴⁷ Simon Z.: A mátraszőlősi „Kisvár” i. m.

⁴⁸ Hatházi Gábor: Csókakő vára az írott és a régészeti források tükrében. In: Béni Kornél – Erdős Ferenc – Fülöp Gyula – Hatházi Gábor: Csókakő a harmadik évezred küszöbén. Csókakő 2010. 37.

⁴⁹ Kiss G.: A 13. századi i. m.

⁵⁰ A várépületek falméreteire vonatkozó adatgyűjtés még nem áll rendelkezésre.

⁵¹ Miklós Zsuzsa: A Tolna megyei nyéki vár (Felsőnyék-Várhegy). A Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve XIV. (1988) 205–259., Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 219–230.

⁵² Miklós Zs.: Falvak, várak, kolostorok i. m. 12–14.

Igen sok esetben tehát — s itt még többek között a tolnai Váralja, a gömöri Mohosvár, a zempléni Solymos (**10. kép**) vagy az abaúji Abos (Obišovce) (**11. kép**), az első kivételével már kerek alaprajzú tornyai említhetők meg⁵³ — a rendelkezésünkre álló közvetlen adatok nem teszik lehetővé e toronyként meghatározott építmények — természetesen minden bizonnyal korántsem egységes — részleteinek, s ami számunkra talán még fontosabb, egykori funkciójának meghatározását. Ebben az sem nyújt számunkra segítséget, ha a feltárt maradványok értelmezéséhez párhuzamokat hívunk segítségül, azaz megvizsgálunk néhány ma is álló, netán eredeti állapotában megmaradt épületet. Az átlagosan 8–10 m oldalhosszúsággal (vagy átmérővel) jellemezhető alaprajzzal ugyanis két alapvető toronytípust ismerünk a középkori Magyar Királyság területéről.

Az egyikük legismertebb példája Trencsén (Trenčín) eredetileg királyi várának egykor szabadon álló tornya, mely az eddigi kutatás szerint már 1260 körül elnyerte mai, többszintes, ablakokkal áttört falaival, belső kandallóival jellemezhető formáját (**12. kép**), s melynek emeleti terei közül számos lakásra is alkalmas lehetett.⁵⁴ Függetlenül attól, hogy kiépítése pontosan mikor következett be, a korszakra jellemzőnek tűnő épülettípust képviselt. Ezt az a tény is jól jelzi, hogy méretét-jellegét tekintve jól összevethető a Csákok által a 13. század utolsó évtizedeiben építtetett közeli Tapolcsány (Topolčiansky hrad) ugyancsak központi toronyépítményével – okleveleinek keltezési helyét tekintve gyakran tartózkodhatott itt Csák Máté is.⁵⁵ Újabb régészeti kutatásának eredményei még nem kerültek közzétételre, korai fűtőberendezéséről nincs tudomásunk, de a harmadik szintjén árnyékszékét alakítottak ki.⁵⁶

Ugyanakkor a Kacsics-nemzetség erőssége, a nógrádi Hollókő szintén többszintes, eredeti magasságában ránk maradt (sőt, a késő középkorban még egy szinttel megemelt), kivételesen ötszög alaprajzon emelkedő tornya (**13. kép**) keskeny nyílásait, belső kiképzését, így födemeit tekintve ugyanúgy nem tekinthető kifejezetten lakásra alkalmasnak, mint a szepesi (Spišské hrad) királyi vár kerek toronyépülete⁵⁷ – erre, az alapvetően védelmi (s természetesen

⁵³ Váralja-Várfő: *Miklós Zs.*: Tolna megye i. m. 340–355., Kelemér-Mohosvár: *Pusztai T.*: A keleméri Mohosvár i. m., Komlóska-Pusztavár/Solymos: *Gál-Mlakár Viktor*: Komlóska-Pusztavár régészeti feltárásának eredményei. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 46. (2007) 87–113., Abos: *Belo Polla*: Stredoveky hradok v Obišovciach. Slovenská archeológia, 12 (1964: 2. sz.) 467–484.

⁵⁴ A várra összefoglalóan: *Ferdinand Brunovský – Andrej Fiala – Tamara Nešporová – Milan Šišmis*: Trenčiansky hrad. Martin 1991.

⁵⁵ *Kristó Gyula*: Residenzen von Territorialherren in Ungarn (1301–1320). In: Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 326–327.

⁵⁶ *Martin Bóna*: Dejiny a architektúra Topolčianskeho hradu. In: Topolčian vo vrstvách vekov. Ed. Egon Wiedermann. Topolčian 1997. 255–273. A tipológiai elemzés veszélyeit azonban jól jelzi, hogy a szerző egy harmadik várat, Temetvény (Tematín) erősségét is belevonta a vizsgálatba, erről az objektumról azonban Zsoldos Attila kimutatta, hogy aligha lehet azonos az 1264–65. évi beharcokban szereplő várral: *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Bp. 2007. 53–54. L. továbbá Tapolcsány kapcsán jelen tanulmányunk 2. jegyzetét!

⁵⁷ Hollókőre legutóbb, további irodalommal: *Feld István*: Die Burg Hollókő. Castrum 10. (2009: 2. sz.) 82–91. Szepesvárra: *Miroslav Plaček – Martin Bóna*: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava 2007. 272–275.

együttal reprezentációs) szerepre alkalmas épülettípusra alkalmazta (ha nem is mindig következetesen) a magyarországi kutatás Gerő László javaslatára az „öregtorony” megnevezést.⁵⁸

Ha azonban egy erősségben csupán a kőépület alap- vagy néhány méter magas felmenő falai maradtak meg — s még rosszabb a helyzet a faépítményeknél — miképp lenne eldönthető, hogy az előző példákkal jelzett két lehetőség közül melyiket valószínűsítsük? Konkrét bizonyítékokkal semmiképp sem támasztható alá egy olyan feltevés, hogy a földszinti bejárattal bíró tornyok „inkább lettek volna” lakásra alkalmasak — az utóbb említett, ma is álló tornyokba ugyanis csak az emeleti szintről lehetett bejutni! Véleményünk szerint a korábbi (közép)európai várkutatásban kedvelt toronytipológia (főként ugyan az eredetre és elterjedésre vonatkozó) megállapításai⁵⁹ sem hasznosíthatóak itt. A középkori Magyar Királyság várépítészetében sem a tornyok alaprajzi formája (négy- és többszögű, kerek, patkó formájú, stb.) sem a váron belüli elhelyezkedése nem köthető meghatározott funkcióhoz — ez utóbbi kérdésre alább még vissza fogunk térni.

Azaz Hollókő (a várfallal egybeépített) tornyának ötszögű alaprajza önmagában nem zárja ki a lakhatóságot, az uralkodói erősségeként emelt visegrádi Fellegvár legjelentősebb toronyépítménye, melyben több kutató kápolnát is feltételez, hasonló alaprajzon épült.⁶⁰ Az ezekkel az épületekkel külső megjelenésükben sokban rokonítható „éllel ellátott henger alakú tornyok”, tehát az a megoldás, amikor a kerek alaprajzú torony támadásnak leginkább kitett oldalán, minden bizonnyal kevésbé gyakorlati, azaz hadászati okokból, mint inkább pszichikai, tehát „elrettentő” hatás kifejtése céljából, azaz végső fokon a hatalmi reprezentáció részeként egy „sarkantyúnak” is nevezett falkiképzést alkalmaztak, ugyancsak nem tekinthetők kizárólagosan a Gerő-féle értelemben vett „öregtoronynak”.⁶¹

Úgy tűnik tehát, hogy a korai magánvárak toronyépítményeinek szerepe *önmagában* számos esetben nem határozható meg — ehhez azoknak az erősségek *egészében* betöltött helyét, azaz az a teljes erődítményt kell vizsgálnunk. Így kézenfekvőnek tűnik, hogy amikor egy, árokkal/palánkkal/fallal kerített ob-

⁵⁸ L. erre: *Feld István*: Gerő László magyarországi tipológiai rendszere. *Castrum* 10. (2009: 2. sz.) 11–14. — Maga a fogalom azonban — a „főtorony” és „nebojszatorony” mellett, a „Berchfrit, Donjon” szinonímájaként — mint a várbeliek utolsó menedékének megnevezése már az első magyarországi vártörténeti összefoglalásban is megtalálható: *Könyöki József*: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1906. 180. skk.

⁵⁹ Lásd itt elsősorban Dobroslava Menclová, már Fügedi Erik által is (*Fügedi E.*: Vár és hatalom i. m. 10.) elutasított felfogását: *Dobroslava Menclová*: Príspěvok k typologii hradov a zámkov, kaštielt'ov na Slovensku. In: Stefan Pison: *Hrady, zamky a kaštiele na Slovensku*. Martin 1973. 397–446.

⁶⁰ A várra legutóbb: *Bozóki Lajos*: Visegrád, alsó- és felsővár. Pest megye II. (*Lapidarium Hungaricum* 8.) Bp. 2012.

⁶¹ Jó példa erre Fraknó (Forchtenstein) címerdíszes boltozattal ellátott teret magába foglaló nyugati, bár újabb, még közöletlen kutatások alapján vitatott korú toronyépítménye, l. *Judith Schöbel*: Die mittelalterliche Burganlage. Der Bergfried. Burg Forchtenstein. In: *Österreichische Kunsttopographie*. Band XLIX. Bezirk Mattersburg. Wien 1993. 230–238. A toronytípus egy korai elemzési kísérlete: *Feld István*: A mátraderecskei Kanázs-vár és az éllel ellátott hengeralakú tornyok. *Agria* 19. (1982–1983) 111–134

jektumban csupán *egyetlen*, toronyként (is) elképzelhető épületet találunk — az előzőekben sorra vett várak közül példa erre többek között Zagyvafő első periódusa, Salgó, Váralja-Várfő, Dombóvár-Szigeterdő, Márianosztra-Bibervár, Kistapolcsány, Tibolddaróc-Várhegy/Kács, Górs esetleg Felsőnyék is —, akkor azt egy, a lakó- és védelmi (sőt netán ezekkel összefüggő bizonyos gazdasági, így többek között tároló) funkciókat egyaránt magába foglaló, egy helyen egyesítő multi- vagy polifunkcionális építményként rekonstruáljuk. Ebből a szempontból nem bír jelentőséggel az az általában a földrajzi adottságokból adódó tény, hogy a torony/épület szabadon áll-e a védelmi vonalon belül vagy esetleg egybeépült a várfallal. Erre, a tulajdonképpen egy egyszerű alapformaként meghatározható vártípusra javasoljuk tehát a terminológiai kérdések áttekintése kapcsán már tárgyalt *toronyvár* megnevezés használatát, hisz eddigi gondolatmenetünk alapján nem beszélhetünk itt sem lakó-, sem pedig öregtoronyról, mivel itt valójában az azok által megtestesített (vagy megtestesíteni vélt) funkciók egyesítéséről van szó. E várforma egy különleges változataként kell megemlítenünk a nyújtott téglalap alaprajzon emelkedő, 20x12 m-es „központi toronnyal” (mintegy „toronypalotával”) rendelkező kőszegi Óház (**14. kép**) erősségét, melyről feltételezzük, hogy ugyancsak magánvárként épülhetett fel még a tatárjárás előtt.⁶²

A kutatás jelenlegi állásánál természetesen még korántsem tudjuk megbecsülni, milyen volt e toronyvárak részaránya a korai magánföldesúri erődítmények között – nem is szólva arról, hogy ez a tárgyalt időszak egészét tekintve aligha lehetett állandó. Adatok hiányában így azt sem állíthatjuk, hogy e várak — az utóbb említett kőszegi erősséghez hasonlóan — inkább a korábbi évtizedekre lettek volna jellemzőek. Az előzőekben érintett példák jelentős része (így Salgó, Dombóvár-Szigeterdő vagy Felsőnyék) rendelkezésünkre álló, részben ugyan közvetett források szerint inkább a 13. század utolsó harmadában/végén épülhetett. Így elképzelhető, hogy hozzájuk hasonló számban épültek tagoltabb építészeti struktúrával rendelkező, azaz több épület/torony alkotta erődítmények is, sőt, mintha a ránk maradt, kevés számú írott forrás is arra utalna, hogy a korszak hazai magánvár-építészetének egésze a toronyvárak többségénél jóval gazdagabb megjelenésű lehetett – legalábbis a 13. század végén és a 14. század elején.

Az ide sorolható erősségek között kiemelkedő helyet foglal el a közel szabályos alaprajzú kőszegi Alsóvár, talán egyetlen Árpád-kori városi várunk (**15. kép**). Közben Holl Imre mintaszerű alapossgal dolgozta fel a Kőszegiek tartományúrhoz méltó rezidenciális erőssége északi részén folytatott feltárásait, arra a kérdésre az eddigi kutatások még nem tudtak meggyőző feleletet adni, mi volt itt a négy, egyenként mintegy 8x8 méteres alapterületű, hasábalakú saroktorony funkciója, s egyáltalában mi volt a vár szerepe az első, 1261–1276

⁶² A várépület szakszerű megelőző feltárás nélkül került újabban kiépítésre, így részleteiről — így a toronybelsőben található kútról — nincsenek biztos ismereteink. Az erősségről megjelent kötet — *Bakay Kornél*: Castrum Kwszug. Kőszeg 1996. — kritikája és az eddigi kutatások összefoglalása: *Feld István*: Kőszeg-Óház. Castrum 5. (2007: 1. sz.) 147–150. Építettőjének kérdéséhez l. *Feld I.*: A magánvárak i. m. 358.

közé helyezett építési periódusban, akkor, amikor az talán csak a — még korántsem tisztázott — városerődítés rendszerébe illeszkedő várfalakból és toronyokból állt volna. Ennek felderítése csak további, a vár más részeire is kiterjedő régészeti kutatásoktól várható.⁶³

Több torony egy várban

Arról, hogy a korszak magánváraiban több torony is állhatott, már a Benevár 1301. évi felosztását ránk hagyományozó oklevél kapcsán szó esett.⁶⁴ Más kérdés mindezek azonosítása a terepen, melynek kapcsán hangsúlyoznunk kell, hogy a korszak okleveleitől nem várható el egy, a mai tudományos igényeket kielégítő pontos topográfiai meghatározás. Ezért az olyan általános megfogalmazásokkal, mint „*porcionis in castro Cheznyk et in municionibus seu turribus in monte eiusdem Cheznyk*” nem tud sokat kezdeni a kutató. Ennek alapján még az sem dönthető el teljes biztonsággal, hogy Csesznek — 1400 körül teljesen elbontott — korai magánvára a 14. század első évtizedeiben valóban több (kő)toronnyal rendelkezett-e?⁶⁵

Ugyanakkor a legkorábbi ismert, 1295. évi várfelosztás a Forgách-család gimesi (Gýmeš) várában egy *maior* és egy *minor turrist* említ a *magnum palatium* mellett — a vár kutatója, Martin Bóna, még régészeti kutatás nélkül, csak a várrom alaprajzából kiindulva, az utóbbi épületet a vármag két, romjaiban ma is álló tornya között kereste — az oklevélben szó esik még a „vulgariter” párkánynak (*parcan*) nevezett *munitio exterior*ról is, azaz a külső/alsó várról is.⁶⁶ Hasonló lehetett a helyzet az írott adatok szerint 1260 és 1262 között (ugyan nem magánvárként, hanem a pannonhalmi apátság erősségeként) emelt szigligeti vár esetében, ahol egy 16. századi hadmérnöki felmérés őrizte meg számunkra egy sziklagerincen épült toronypár alaprajzi elrendezését a közöttük húzódó (lakó)épülettel. Sajnos azonban az északi torony később teljesen lepusztult és így pontos kora sem ismert.⁶⁷

Mindezen bizonytalanságok ellenére sem lehet állítani, hogy a várak többségében csak egy torony létezett volna, bár, mint utaltunk rá, a legtöbb esetben már nem dönthető el, hogy egy csekély falmaradványokkal ránk maradt épület

⁶³ A korai kutatások monografikus összefoglalása: *Holl Imre*: Kőszeg vára a középkorban. (Fontes Archaeologici Hungariae) Bp. 1992. A délkeleti toronyban végzett feltárára számos, igazolatlan következtetéssel és feltevessel: *Bakay Kornél*: Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. *Savaria* 19/2. (1990) 45–79. Az újabb kutatások eredményeire: *Rácz Miklós*: A kőszegi Jurisicsvárban végzett 2009. évi próbafeltárás. *Castrum* 11. (2010: 1. sz.) 76–77., továbbá *B. Benkhard Lilla* – *Mentényi Klára*: Középkori várkápolna Kőszegen. In: *Várak nyomában* i. m. 27–41.

⁶⁴ *Koller B.*: *Castrum Bene* i. m.

⁶⁵ Az idézet: Anjou-kori okmánytár. Szerk. Nagy Imre és Nagy Gyula. II. Bp. 1878. 404–405. (1329). A várra legutóbb: *Rácz, Miklós*: Die Burg Csesznek in Ungarn. *Burgen und Schlösser* 51. (2010: 3. sz.) 177–180.

⁶⁶ *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 136–137., *Martin Bóna*: Gimes vára. In: *Gimes évszázadai* (1113–2003). Monográfia. Szerk. Fehér Sándor et al. Bratislava 2003. 151–214., *Miroslav Plaček* – *Martin Bóna*: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava 2007. 121–125.

⁶⁷ Az itt folytatott kiterjedt kutatások eredményei még nagyrészt közöletlenek, s ez még inkább vonatkozik a másik korai szigligeti erősségre, az Óvárra is. L. *Gere László*: *Szigliget az őskortól napjainkig*. Szigliget 2003.

egykor milyen magas lehetett. Így két, régészeti feltárás során felderített, egyformán nyújtott négyszögű alaprajzon emelt 13. század végi – 14. század eleji kővár, a Kacsics-nemzetséghez köthető, sokáig vitatott lokalizálású nógrádi Sztrahora és a feltehetően egy bizonyos Kokos mester által építtetett sárosi Meggyes (Medzianky) (**16. kép**) egyik sarkában feltárt markáns négyzetes építmény és a vele szemben előkerült, a vár teljes szélességét elfoglaló téglalap alaprajzú épület egyformán toronyként is értelmezhető. De természetesen az sem zárható ki, hogy az utóbbi egy alacsonyabb lakóépület lehetett.⁶⁸

Tovább elemezve a toronyépületek funkcionális kérdéseit, a megyesi négyzetes épület kaputoronyként való rekonstrukcióját nem látjuk meggyőzőnek, ahogy ez (az alaprajzi elrendezésből adódóan ugyan kétségtávolan kézenfekvő) értelmezés a keleméri Mohosvár a várfal elé ugró, mintegy 8x8 m-es építménye (**2. kép**) esetében sem problémamentes. Maga a — bizonyára egykor magasabban elhelyezett — kapubejárat egyik esetben sem volt megfogható. Az első esetben — az említett Sztrahorához hasonlóan — ez a torony és a várfal között is elképzelhető, míg az utóbbi épület nyugati falában talált gerendaszerkezet és a keleti fal belső oldalához csatlakozó építmények értékelése csak az ásatási eredmények részletes feldolgozása után lehetséges.⁶⁹

Kifejezett kaputornyok alkalmazása egyelőre nem bizonyítható a korszak magánváraiban, ugyanakkor egy kisebb, a falsíkból kiugró toronyépítmény állt még az Ákos-nembeliek 1300 körüli időszakból eredeztetett, s a 14. század második felében elbontott diósgyőri vára délnyugati sarkán is, miközben egy itteni hatalmas északi kerek toronnyal kapcsolatos korábbi hipotézisek már nem tarthatók megalapozottnak.⁷⁰

Több torony egy várban, mégpedig egy több részből álló erősségben való alkalmazásának kivételesnek tűnő példája a zempléni Solymos vára (**10. kép**) Komlóska felett. Itt szinte két önálló, de egymással összeépített (vagy épp egy fallal és árokkal egymástól elválasztott) szabálytalan ovális alaprajzú várfallal övezett erősség maradványai maradtak ránk, mindkét várrész központjában egy-egy kerek toronnyal. Tekintettel arra, hogy az építtető Tolcsva-nemzetség ismert két ága között sokáig szoros kapcsolat igazolható, nem kizárt, hogy itt a több család által közösen birtokolt erősség — a német terminológia szerint Ganerbenburg — egy ritka hazai példájával állunk szemben.⁷¹

⁶⁸ Sztrahorára legutóbb: *Dénes József – Pálmány Béla – Juan Cabello: Hol épült fel valóban Sztrahora vára? Műemlékvédelem* 35. (1991) 237–247. Alaprajza: *Feld, István: Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich Ungarn. Chateau Gaillard* 16. (1994) 189–205., Abb. 9., Meggyesre: *Michal Šlivka – Adrián Vallašek: Archeologický výskum stredovekého hradku v Medziankach. Nové obzory* 28. (1986) 132–162.

Michal Šlivka: Die Entwicklung des Burghaues in der Ostslowakei. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. i. m. 89., 102., továbbá velük szemben: *Feld István: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: Várak a 13. században. Castrum Bene* 1989. i. m. 18., 43. jegyzet.

⁶⁹ Meggyesre és Sztrahorára l. az előző jegyzetben említett munkákat. Mohosvárra: *Pusztai T.: A keleméri Mohosvár* i. m. 49–51.

⁷⁰ Lásd erre legutóbb *Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.: Borsod-Abaúj-Zemplén* i. m. 77–78., részletes irodalommal.

⁷¹ *Gál-Mlakár V.: Komlóska-Pusztavár* i. m. A „Ganerbenburg” fogalmához: *Werner Meyer: Burgen. München-Zürich* 1982. 112–116.

Mint láttuk, a legtöbb ismert erősség meghatározó funkcionális és egyúttal szimbolikus elemeinek számítottak a különböző, sokszor ugyan már nehezen értelmezhető toronyépítmények, arról azonban véleményünk szerint nem beszélhetünk, hogy valamiféle kifejezett *toronyközpontúság*⁷² jellemezte volna a korszak magyarországi várépítészetét – a sokszor csak egy egyszerű emeletes házat magába foglaló erősségekre alkalmazott *toronyvár* megnevezéssel nem erre kívántunk utalni. Az egyes toronyépítmények tényleges védelmi szerepéről ugyanakkor nem rendelkezőnk régészeti adatokkal, hadászati jelentőségüket behatóbban még nem vizsgálta a kutatás. Így ma még csupán az valószínűsíthető, hogy a központi tornyok — de nem kizárólagosan s így nem is törvényeszerűen — a terep legmagasabb pontján emelkedtek, arról ugyanakkor megoszlanak a vélemények, hogy ez a legjobban támadható, vagy épp a legvédelemben, legnehezebben megközelíthető hely lett volna.⁷³ Mindenesetre, ha kapcsolódott hozzájuk várfal vagy más védelmi vonal, többségük nem ugrott ki azok síkjára, azaz nem volt alkalmas oldalazó védelemre — erre a tényre alapozta Gerő László tipológiájának „belsőtornyos” elemét⁷⁴ — azonban ismerünk kivételeket is, így az utóbb említett keleméri építményt és diósgyőri déli védőművet.⁷⁵

Lakóépületek

Ha egy várban egy tornyon kívül további olyan épületet/épületeket is találunk, melyek alaprajzuk vagy más részletük alapján lakásra is alkalmasak lehetnek, ez a tény kihathat (vagy legalábbis kihathat) magának a toronyépületnek a funkcionális értelmezésére is. Míg Mende-Lányvár vagy Márianosztra-Zuvár előzőekben már említett faépítmény-részleteiről biztosan nem állíthatjuk, hogy azok egy-egy lakóépület maradványai voltak — s ezért e két esetben akár *toronyvárról* is beszélhetünk — Kelemér-Mohosvár ugyancsak tárgyalt boronaszervezetű faépületeinek egyike, mint láttuk, nagy valószínűséggel szolgálhatott a vár Gut-Keled nemzetségből származó ura (vagy annak várnagya) lakásaként is. Ugyanígy az Abákhhoz köthető Abos vára déli falához illeszkedő háromszögű, az itt állt kerek toronyhoz képest jóval vékonyabb falú kőépülete (**11. kép**) vagy a különleges alaprajza kapcsán említett zempléni Solymos déli tornyához kapcsolódó, téglalap alaprajzú, ugyancsak több teret magába foglaló, részlegesen feltárt építménye (**10. kép**), pusztulásuk ellenére nagy valószínűséggel lakóépületként határozható meg. Ezért az utóbbi három vár esetében teljesen jogosnak tartható az a feltevés, hogy az itteni toronyépületek esetében a már tárgyalt hollókői (és a szepesi) vár említett tornyához hasonlóan, elsősorban védelmi, s nem annyira lakófunkcióval kell számolnunk.⁷⁶

⁷² Ennek feltételezése: *Csorba Csaba*: A magyarországi várkutatás története. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya Közleményei 23. (1974) 291–292.

⁷³ *Hatházi G.*: Csókakő i. m. 38.

⁷⁴ L. erre többek között: *Gerő László*: Magyar várak. Bp. 1968. 20–22.

⁷⁵ *Pusztai T.*: A keleméri Mohosvár i. m., *Nováki Gy.* – *Sárközy S.* – *Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén i. m. 77–78. Talán ide sorolható még a csak részlegesen feltárt mecseki Rékavár enyhén kiugró kerek tornya: *Papp László*: Rékavár és 1963. évi felderítő ásatása. Pécs 1963.

⁷⁶ E várakra: *Miklós Zs.*: Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyen i. m., *Miklós Zs.*: Árpád-kori földvár Mende-Lányváron i. m., *Pusztai T.*: A keleméri Mohosvár i. m., *Polla, B.*: Stredoveky hradok i. m., *Gál-Mlakár V.*: Komlóska-Pusztavár i. m.

Itt kell megemlíteni, hogy Hollókő fallal övezett vármagja északkeleti sarkában is meghatározható/feltételezhető volt egy alig 5x10 méteres alapterületű, egykor többszintes, bizonyára lakásra is alkalmas korai épületrész (**13. kép**).⁷⁷ Mivel azonban pusztulásuk foka miatt az előbb említett várak tornyai többségének egykori „lakhatósági mértéke” valószínűleg nem lesz sohasem megállapítható, talán szerencsésebb megnevezésükre — s így természetesen a Tolcsva-nembeliek solymosi várának északi tornyára is — az *öregtorony* kifejezés helyett a *központi torony* fogalmát használni. Ez mindenképp általánosabb értelmű, s alkalmas olyan változások jelzésére, amire jó példa a tanulmányunk első részében már elemezett Zagyvafő vára, ahol a palánkot felváltó kőfal emelésével együtt egy lakóépület is készült. Ez valószínűleg azzal járhatott, hogy a korábbi „multifunkcionális” torony elvesztette szerepkörének legalább egy részét.⁷⁸

Mindezzel kapcsolatban még egy további, a tornyok kérdését tekintve más vonatkozásban is tanulságos példát említhetünk. Az abaúji Boldogkő várának (**17. kép**) legkorábbi formáját az itt folytatott első ásatások vezetője még ugyancsak — ha nem is ezt a megnevezést használva — toronyvárként értelmezte. A rendelkezésre álló adatok azonban arra utalnak, hogy annak 10x10 méteres „központi tornya” (mely a kora újkori források szerint kétségtől lakható tereket is magába foglalt⁷⁹) soha nem állt egyedül az észak-déli sziklagerinc alacsonyabb déli részén.⁸⁰ Az újabb, már az itt magasan álló falak vizsgálatát is magába foglaló kutatások eredményei alapján nem zárható ki, hogy a gerinc magasabb részét elfoglaló palotaszárny is része volt már a Tomaj (vagy az Aba) nemzetség legkorábbi erősségének.⁸¹ Ez utóbbival szervesen egybeépült az azt északról lezáró, háromszög alaprajzú, belül eredetileg fafödemes építmény — külső „élének” vagy „sarkantyújának” szerepéről az ötszög alaprajz kapcsán már korábban szóltunk — amelynek azonban mai, toronyként való megjelenése valószínűleg csak a 18–19. századi átépítéseknek köszönhető.⁸²

De számos más további példát hozhatunk fel arra, hogy nem állapítható meg mindig, hogy egy építmény esetében vajon kifejezett toronnyal állunk-e szemben. Az alaposan kutatott, s az előző erősséghez hasonlóan a korai újkorig továbbélő — esetleg nem is magánvárként emelt⁸³ — füzéri vár (**18. kép**) legkorábbi, ismereteink szerint a 13. század első feléből származó korai belső építménye esetében sem lehetett (már) pontosan eldönteni, hogy a vár délnyugati sarká-

⁷⁷ *Feld I.*: Die Burg Hollókő i. m. A vár 13. századi formájának rekonstrukciós kísérlete: *Buzás Gergely*: Gótika és kora reneszánsz. Magyar építészet 2. Bp. 2001. 18., 2. kép.

⁷⁸ *Bodnár K. – J. Cabello – Simon Z.*: A zagyvafői vár i. m., alaprajza: *Feld I.*: Magánvárak i. m. 380., 3. kép.

⁷⁹ *Sós István*: A boldogkői vár a 17. századi inventáriumok tükrében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 41. (2002) 89–113.

⁸⁰ *Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén i. m. 20–22.

⁸¹ Uo. 21.

⁸² *Jankovics Norbert – Koppány András*: A boldogkői vár újabb kutatásának eredményei. In: *Fiatál középkoros régészek IV. konferenciájának tanulmánykötete*. (A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 2.) Kaposvár 2013. 137–141.

⁸³ *L. Feld I.*: Magánvárak i. m. 356.

ban egy nyújtott téglalap alaprajzú toronyként megjelenő építményről, vagy inkább egy bonyolultabb elrendezést mutató lakóépületről beszélhetünk-e.⁸⁴

Eddigi fejtegetéseinkből végül logikusan következik, hogy az egyes várakban álló vagy maradványaikban feltárt (torony)építmények pontos értelmezési lehetőségéről sok esetben le kell mondanunk. Hiszen elvileg elképzelhető egy fából épített, s a késő-középkorban elbontott lakóépület a Kacsics-nem Illés ága által emeltetett salgói vár tornyához kapcsolódó, falakkal övezett udvarban is — igaz, ennek semmilyen nyoma nem került elő a terület teljes körű feltárása során, s ebben az esetben változtatnunk kellene az erősség megnevezésére használt „toronyvár” megnevezésen!⁸⁵

Az elmondottakból is következik, hogy számolnunk kell, ha nem is nagy számban, de kifejezetten torony nélkül épített várakkal is, melyek hadászati értékéről azonban nem állítható, hogy feltétlenül alacsonyabb lett volna a többi erősségénél. Ezek közül régészeti adatokkal is rendelkezünk a Mecsek egyik mélyen benyúló oldalvölgyében emelkedő hegykúpon épített Máréről, mely jellegzetes ötszög alaprajzával (**kép**) szinte maga is egy nagy, 20x35 m-es toronytömbként volt egykor védhető. Egyetlen korai belső építménye egy talán eredetileg is kétosztatú, mintegy 6x15 m-es lakóépület volt, melynek csak ismeretlen korú boltozattal rendelkező földszintjéből maradtak ránk részletek a magasan álló várfalakon belül.⁸⁶ Valószínűleg nem emelkedett az alig 17x19 méteres területet övező sokszögű körítőfalak fölé a Kacsics-nemzetségből származó Farkas Szécsény-Strázsparton a 13. század utolsó harmadában épített, csak részben feltárt erősségének az említett hollókői lakóépítménnyel megegyező alapterületű, ugyancsak egyosztatú belső épülete, de ez már aligha bizonyítható.⁸⁷ Végül modern régészeti feltárás hiányában ugyancsak feltételezés, hogy a D-formájú alaprajzon épített Csővár egyetlen korai építménye egy, az erősség teljes szélességét magába foglaló, háromosztatú lakóépület lett volna.⁸⁸

Mint az eddig áttekintett példákból láttuk, a toronyvárak kivételével — ahol tehát a korántsem teljesen egységes, de mégis hasonló méretű és formájú, változatos módon megépített egyetlen, általában központi elhelyezkedésű (fő)épület minden bizonnyal osztatlan szintje(i) az erősség összes funkciója számára helyet biztosított(ak) — a régészeti kutatások számos erősségben egy, az eddigi kutatásban általában *palotának* nevezett lakóépületet bizonyítottak vagy legalább valószínűsítettek. Itt feltétlenül utalnunk kell arra a tényre, hogy az utóbbi fogalom alapjául szolgáló latin *palatium* kifejezés alapvetően kettős jelentésű,

⁸⁴ A várra legutóbb: *Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.*: Borsod-Abauj-Zemplén i. m. 50–52., az addigi irodalom értékelésével. L. még jelen tanulmányunk 44. jegyzetét.

⁸⁵ *Feld I.*: Jelentés a salgói vár 1981–83. évi kutatásáról i. m.

⁸⁶ A bizonyára a Zsidó-nemzetségből származó Máriaiak (Gunyafiak) – *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–457. I. Bp. 1996. 365. – erősségére legutóbb: *G. Sándor Mária*: *Reneszánsz Baranyában*. Bp. 1984. 34–36., 1. továbbá *Feld I.*: Magánvárak i. m. 379., 163. jegyzet.

⁸⁷ A várra legutóbb *Feld István*: A középkori várak kutatása Nógrád megyében. In: „Régről kell kezdenünk”. *Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay*. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére. Szerk. Guba Szilvia – Tankó Károly. Szécsény 2010. 223., 233., alaprajzzal és további irodalommal.

⁸⁸ A Zsidó-nemzetséghez köthető várról rendelkezésre álló adatok összefoglalása: *Feld István – Jakus Lajos – László Csaba*: Csővár. *Studia Comitatus* 7. (1979) 7–62.

azaz tágabb értelemben vonatkozik egy jelentősebb, általában díszesebb és masszívabb *lakóépületre* illetve szűkebb értelemben az abban (vagy esetleg külön) elhelyezkedő *nagy(obb)teremre*. Mivel e kérdéskör (s így a további, kapcsolódó fogalmak) elemzését, természetesen elsősorban a gazdagabb késő-középkori forrásanyag alapján Kubinyi András már korábban elvégezte,⁸⁹ most csak arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy magukból az oklevelekből számos esetben nem derül ki egyértelműen, hogy a megnevezés melyik értelmezésével kell számolnunk!

A korábban már idézett 1295. évi gimesi oklevél *magnum palatiuma* minden bizonnyal egy (részleteiben számunka nem ismert) épület egészére vonatkozik.⁹⁰ Ugyanakkor az ebből a szempontból alapvető másik forrásunk, a Benevár 1301. évi felosztásának leírásában említett *palatiumot*, mint egy nagyobb termet kereshetjük abban a 30x10 méteres kiterjedésű kőépületben, s annak is a már elpusztult emeleti részén, mely az erősség északnyugati sarkában került feltárássra (5. kép). Ugyanitt kell elképzelnünk az oklevélben említett további tereket — itt említendő meg a *domus*, a *camera*, a *magna stuba* s nem utolsósorban a *capella* —, vagy legalábbis azok egy részét, hisz a vár nyugati részén előkerült még egy, az előzőekben már említett favázas építmény is. E megnevezések behatóbb vizsgálattal azonban most nem tekinthetjük feladatunknak, hisz azonosításukat sem itt, sem más várakban nem tesszük még lehetővé régészeti források — kivételként esetleg csak a még tárgyalandó Kőszeg említendő meg —, illetve nem zárható meg ki az sem, hogy Benevár feltárási eredményeinek részletes feldolgozása, netán további ásatások e téren is hozhatnak újabb eredményeket. Addig csupán arra tehetnénk kísérletet, hogy elsősorban külföldi forrásanyag alapján fogalmazzunk meg hipotéziseket a terek közelebbi funkciójáról – kérdés, milyen haszonnal? Arra azonban ismételten utalnunk kell, hogy míg az oklevél nem tud a vár kőből épített tornyáról, az említett épületszárny északi végét egy földszinti bejáratral rendelkező, de a többinél jóval vastagabb falú tér foglalja el, melyet az eddigi kutatás, csupán utóbbi formai sajátosságai alapján toronyként rekonstruált.⁹¹

Benevár példája jól jelzi azokat az okokat, miért foglalkozott eddig olyan keveset a Kárpát-medence várkutatása az erősségek lakóépületeivel – leszámítva természetesen a lakásra (is) alkalmas, előzőekben tárgyalt tornyokat. Jellemző, hogy az erdélyi várak „palotaépületei” összegyűjtésére vállalkozó Adrian Andrei Rusu érdemben alig tudott dokumentációs anyagot közzétenni – igaz, ez a terület máig nagyrészt nélkülözi még a nagyobb régészeti feltárásokat.⁹² Mindenesetre az előzőekben sorra vett, jobban kutatott erősségek *palotaépületnek* tartható építményei egy része csak egyosztatúnak, s általában téglalap alaprajzúnak tűnik (itt említhetők meg többek között Zagyvafő, Sztrahora,

⁸⁹ Kubinyi András: Palota-terem. Terminológiai kérdések. In: *Castrum Bene* 2/1990. Várak a késő középkorban. Bp. 1992. 55–64.

⁹⁰ Bóna, M.: Gimes vára i. m.

⁹¹ Koller B.: *Castrum Bene* i. m., Nováki Gy. – Baráz Cs. – Dénes J. – Feld I. – Sárközy S.: Heves megye i. m. 28–29.

⁹² Adrian Andrei Rusu: Paläste in den Burgen Siebenbürgens im 13. und 14. Jahrhundert. In: *Castrum Bene* 8. Burg und Funktion. Wien 2006. 107–116.

Meggyes, Hollókő és Szécsény-Strázsapart 5–10x10–16 m alapterületű épületei), melyek bizonyára többszintesek lehettek. Ez utóbbi elrendezés valószínűsíthető vagy ritkábban bizonyítható is Benevár mellett Abos, a Komlóska feletti Solymos, Mára illetve Füzér vagy Csókakő⁹³ téglalap alaprajzú, két- vagy háromszögletes, de az utóbbi kivételével általában 10 méter széles és a terek számától függően 15–30 méter hosszú épületeinél is. A legnagyobb problémát ezeknél az épületeknél az jelenti, hogy Benevárhoz hasonlóan a legtöbb esetben csak a legalsó, szint részletei maradtak ránk, melyek a tornyokhoz hasonlóan általában csak alárendeltebb, tároló- illetve gazdasági funkcióra utalnak. Bár kifejezetten földszintes lakóépületről nincs egyértelmű tudomásunk, itt azonban ismételtelen utalnunk kell Kelemér-Mohosvár feltételezhető „boronapalotájára”.⁹⁴ A lakótereknek helyt adó emelet(ek) tényleges térbeosztásáról és részleteiről (födéméről, fűtőberendezéseiről, nyílásairól, közlekedési rendszeréről) mind ezen emlékek alapján még nem rendelkezünk biztos adatokkal, s így természetesen nem vállalkozhatunk rekonstrukcióra, netán kronológiai kérdések felvetésére sem.

Ugyanakkor azonban néhány esetben maradtak ránk felmenő, azaz emeleti falak is az Árpád-kori magánvárak lakóépületeiből, így Boldogkőn (**17. kép**), ahol, mint erről már szó esett, a 25x10 méteres, téglalap alaprajzú „palota” valószínűleg még a 13. századból eredeztethető. Itt a későbbi átépítések miatt már nem dönthető el, hogy csak két, vagy esetleg három szinttel rendelkezett-e, pontos térbeosztása sem ismert, ugyanakkor tudjuk, hogy földszintje síkmennyezettel, emelete boltozattal volt ellátva, nyílásai közül azonban csak az alsó szint résablakai maradtak ránk. Az sem zárható ki, hogy az épület eredetileg hosszabb volt és közvetlenül a déli „központi toronyhoz” csatlakozott.⁹⁵

Trencsén későbbi épületrészekből kibontott 10x20 m-es alapterületű korai palotaépülete ismert emeleti részeinek korhatározása ugyan vitatott,⁹⁶ de az kétségtelen, hogy építészeti kiképzésüket tekintve jogosan vethetők össze a nyugati országrész tartományurai, a Kőszegiek névadó rezidenciája lakóépületével. Mint említettük, a kőszegi városi várban Holl Imre ugyan csak részleges feltárását végezhetett, mégis meggyőzően rekonstruálhatta a 29x11 méteres, déli oldalán egy (a vár egészét tekintve már ötödik), kápolnát magába foglaló toronyépülettel bővített, s a 13. század végére keltezett, fafödémes északi palotaépületet (**15. kép**). Az itt is bizonyára alárendelt szerepet betöltő, talán osztatlan teret alkotó, csak keskeny résablakokkal ellátott földszint felett keleten egy mérműves ablakokkal megvilágított terem, nyugaton pedig — csupán az udvari homlokzaton feltárt, gazdagon tagolt és festett díszű ún. kapcsolt ablakok alapján, mivel a belsőben nem volt falvizsgálat — feltehetően egy borona-

⁹³ Az egyes várakra l. tanulmányunk 14., 69., 58., 88., 35., 54., 87., 45. és 49. jegyzetét.

⁹⁴ *Pusztai T.*: A keleméri Mohosvár i. m. Sajnos, Szigliget korainak tartható lakóépülete alsó szintjéről nem állnak rendelkezésre érdemi kutatási eredménye. L. *Gere L.*: Szigliget i. m.

⁹⁵ *Nováki Gy.* – *Sárközy S.* – *Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén i. m. 20–22., illetve az újabb megfigyelésekre: *Jankovics Norbert* – *Koppány András*: A boldogkői vár i. m. 140.

⁹⁶ *Andrej Fiala*: Barborin palác a kaplinka na trenčianskom hrade. Pamatky – priroda 1978/5. 14–16., illetve *Plaček, M.* – *Bóna M.*: Encyklopédia i. m. 309.

szerkezetű, ún. Blockwerkkammer-rendszerű lakókamra helyezkedhetett el.⁹⁷ Valószínű, hogy ez utóbbira használhatták az idézett benevári oklevélből ismert *stuba* megnevezést. Kérdéses azonban, voltak-e még további korai lakóépületek a vár eddig alig kutatott keleti, déli és nyugati falai mentén?

Az utóbb leírt építészeti elrendezés kétségkívül gazdagabbnak tűnik annál a képnél, mint amit a korábban sorra vett emlékek alapján a magánvárok lakóépületeiről alkothattunk magunknak. Ez adódhatott a kőszegi építendő nagyobb lehetőségeiből és igényeiből, ugyanakkor éles szakadékot — gondoljunk csak a palotaépületek hasonló alapterületére — mégsem érzékelünk, s erre utal Benevár az előzőekben tárgyalt felosztó oklevele is. Ugyanakkor feltűnő a gazdagabb kiképzésű épületfaragványok hiánya a korábban tárgyalt emlékeknél, de ez részben azok nagyfokú pusztulásával is magyarázható.⁹⁸ Ugyanakkor kétségtelen, hogy még Kőszeg vagy Trencsén műrészletei sem vethetők össze a királyi várakban⁹⁹ megjelenő építészeti reprezentációval. Azonban úgy véljük, hogy egy 13. századi, netán 14. század eleji erősség *magánvár* jellege csak építészeti kialakításának gazdagsága alapján aligha vonható kétségbe. Ebből a szempontból döntő jelentőségű volna a sok vonatkozásban még ismeretlen építéstörténetű Léka (Lockenhaus) 30x30 m-es magjának régészeti kutatása, már csak az ötszögű tornyát, egyedülálló, két-hajós földszinti nagytermet vagy késő román jellegű belső kapuját, s főleg azok korhatározását tekintve. Sőt, az erősség vizsgálata azért is fontos lenne a 13. századi várépítészeti megítélése szempontjából, mivel egy ikerablakkal díszített toronyban kialakított várkápólnával is rendelkezik, s mint ilyen, elég egyedülálló az ismert emlékek között.¹⁰⁰

⁹⁷ *Holl I.*: Kőszeg i. m., különösen 71–80. A szerző monográfiája eloszlatta a még megjelenése előtt, 1990-ben a korhatározás vonatkozásában megfogalmazott kételyeinket, vö. *Feld I.*: A 13. századi várak i. m. 18. Az itt végzett újabb falkutatások eredményeképp felmerült, hogy a déli toronyban egy kettős — földszintre és emeletre tagolódó — kápolna került volna kialakításra, miközben az előbbi tér átjáróként is szolgált: *B. Benkhard L. – Mentényi K.*: Középkori várkápolna i. m.

⁹⁸ L. e kérdéshez *Feld I.*: A magánvárok i. m. 18. jegyzetét. Ebből a szempontból figyelemre méltó az a három, a 13. század közepére helyezhető oszlopfejezet illetve lábazat, melyek a bihari Solyomkő (Soimi), Geregye nembeli Pál által emeltetett várából került a 19. század végén Nagyváradra. L. ezekre: *Takács Imre*: Várad Árpád-kori székesegyháza. In: Várad kőtöredékek. Szerk. Kerny Terézia. Bp. 1989. 25., 307. Magára a várra, melynek esetleges régészeti kutatásáról nincsenek ismereteink: *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 189.

⁹⁹ L. ezek újabb áttekintését: *Feld István*: Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Budapest-Debrecen 2014. 369–390., továbbá *Uő.*: Királyi várak az Árpád-kori Medium Regni területén. In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások az „ország közepén”*. Szerk. Benkő Elek és Orosz Krisztina. Bp. 2015., sajtó alatt.

¹⁰⁰ Az írott források csak azt bizonyítják, hogy a vár még a tatárjárás előtt felépült, s ezt lát-szik alátámasztani az építészeti részletek stíluskritikai elemzése is: *Judit Schöbel*: Burg Lockenhaus. In: *Österreichische Kunsttopographie LVI. Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberpullendorf. Horn 2005.* 356–412. Az erősséget Fügedi Erik különösebb indoklás nélkül királyi alapításúnak tartja — *Fügedi E.*: Vár és társadalom i. m. 161. —, s ezt valószínűsíti Horváth Richárd is — *Horváth Richárd*: Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: *Várak nyomában* i. m. 87. —, míg Engel Pál csak korai építését hangsúlyozza: *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 356. Ugyanakkor az elsősorban a kápolna falképeit vizsgáló Tóth Melinda alapvetően csak „a (13.) század közepének történeti eseményeiből és a minőségi építkezés alapján” következtetett arra, hogy a vár 1254 és 1260 között (vagy az utóbbi időpont után) István ifjabb királyi székhelyének épült volna ki — *Tóth Melinda*: Árpád-kori falfestészet. Bp. 1974. 76–77. —

Ma még ugyanis elég keveset tudunk ezen, az előzőekben részletesen tárgyalt lakottság/lakhatóság s természetesen a reprezentáció kérdése szempontjából sem érdektelen, de elsősorban spirituális igényeket kielégítő terekről. S míg egy kápolna megléte (korábbi eredetű vagy újonnan emelt/kialakított épületként vagy térként) az 1300 körüli időszak bizonyára rendszeres lakásként is használt tartományúri rezidenciáiban, tehát az említett Trencsénben és Kőszegen természetesnek tűnik, kérdéses, mennyire volt ekkor (vagy korábban) elterjedve az ország más magánföldesúri várában? A Bás ispán által emeltetett Ugróc (Uhrovec) várának (**kép**) kiképzését és méretét tekintve a román kori falusi templomokhoz közelálló kápolnáját a falszövetek építészeti analízise alapján az erősség második építési periódusából, az 1260–80-as évekből eredezteti az újabb szlovák kutatás.¹⁰¹ Az azonban még nem feltétlenül következik utóbbi fejtegetéseinkből, hogy Bene várában, egy közelebről ismeretlen helyen, de feltehetően az északnyugati épületszárny egyik emeleti terében (talán épp a sarokban feltételezett toronyban?) is csak az 1200-as évek végén alakították volna ki az Aba nembeli Csobánkák az idézett 1301. évi oklevélből ismert szakrális teret. Igaz, nem is zárható ki, hisz az áttekintett várépületek esetében elvileg akár több 13. századi átépítéssel is számolhatunk, még ha ezek régészeti bizonyítékai még csak kis számba ismertek is. Úgy tűnik, a kápolnák elhelyezésének, építészeti formájának nem voltak kötött szabályai, azaz többségüket akár a lakóépületekben/lakóterekben is berendezhették s ez igencsak megnehezíti régészeti módszerekkel történő azonosításukat. Így sajnos ma még az általunk vizsgált korszak vonatkozásában sem tudunk érdemben állást foglalni arról, milyen mértékben számítottak a kápolnák az erősségek szerves részeinek, s hogy ebből milyen következtetéseket lehet levonni.¹⁰²

Végére érve a 13. századi magánvárak lakóépületeinek tárgyalásának, úgy véljük, hogy a mai ismereteink szerint sem az egyszerűbb, általunk toronyvárnak nevezett erősségek, sem a torony-palota kettősségével jellemezhető, s néhol még kápolnával is rendelkező, gazdagabb kialakítású magánföldesúri kővárak lakóterei nem biztosítottak alacsonyabb, de bizonyára magasabb „lakáskomfortot” sem uraik/lakóik számára, mint a falvakban álló kúriáik, udvarházaik – igaz, e véleményünk adódhat abból is, hogy az utóbbiakat talán még kevésbé is-

álláspontját azonban semmiképp sem tartjuk megalapozottnak. Itt érdemes utalni arra a feltevésre, miszerint a Szent László legendát megörökítő első falképek várakban lehettek volna – igaz, nem feltétlenül csak magánvárakra gondolhatott ennek megfogalmazója: *Radocsay Dénes*: A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954. 35.

¹⁰¹ *Matejka, M. – Bóna M. – Horanský P.*: Výskum i. m. 213–214. – az itt kifejtett építéstörténeti koncepció egyéb elemeiről (a legkorábbi hasábalakú torony, feltételezett korai kaputorony) részletes dokumentáció hiányában nem tudunk állást foglalni.

¹⁰² A várkápolnák kérdéséről legutóbb összefoglalóan, utalva az erdélyi és horvátországi kutatás, régészeti adatokat ugyan nagyrészt még nélkülöző eredményeire is, de elsősorban késő középkori adatok alapján: *Horváth Richárd*: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. In: *Honoris cause. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor és Rác György. Bp. 2009. 84–89. A Szlovákia területén ismert várkápolnák legutóbbi, művészettörténeti megközelítésű áttekintése: *Štefan Oriško*: Stredoveké kaplnky na slovenských hradov – stav a mo nosti výskumu. Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 24. (2012) 97–110.

¹⁰³ Vö. *Feld István*: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak 2000. 17–28.

merjük.¹⁰³ Ebből természetesen továbbra sem következik az, hogy e várakat birtokosaik állandóan lakták volna,¹⁰⁴ ugyanakkor úgy véljük, hogy kivétel nélkül alkalmasak voltak arra, hogy szükség vagy igény esetén hosszabb-rövidebb ideig lakóhelyként szolgáljanak számukra.

Várfalak, gazdasági építmények, külső várak

Az erősségek leglátványosabb elemeinek tárgyalása után szólnunk kell a korszak várainak egy további, eddig csupán említett fontos védelmi berendezéséről, a kőből/téglából emelt várfalról. A várépületek pusztulása és későbbi folyamatos átépítése miatt itt ugyanazzal a problémával találjuk szembe magunkat, mint a tornyok vagy a lakóépítmények esetében – azaz csupán rendkívül kevés esetben maradtak ránk eredeti formájukban, azaz magasságukat, egykori lezárásukat megőrizve korai, 13. századi várfalak. Pontosabban fogalmazva, nem kizárt, hogy számos, eddig még régészeti módszerekkel nem kutatott, elsősorban felvidéki, erdélyi illetve burgenlandi vár és várrom esetében áll magasan az 1200-as években és az 1300-as évek elején emelt körítőfalak hosszabb-rövidebb szakasza, de ezekről még nincsenek biztos, tehát jelen elemzésünkben felhasználható ismereteink.

Az elpusztult falak rekonstrukciójára a vastagság alapján ugyancsak aligha lehet vállalkozni, az alig több mint 50 cm-es (Váralja-Várfő)¹⁰⁵ és a 200–250 cm-es (Hollókő)¹⁰⁶ méretek mindenesetre korántsem utalnak egy egységesen elterjedt gyakorlatra, nem szólva itt arról, hogy védőfalak magasságát alapvetően meghatározhatták a földrajzi adottságok. Emiatt hiteles korai védőpártázatot mindaddig csak Hollókőről ismerünk, továbbá egy hozzá hasonló, egyszerű pártafokok váltakozásával kialakított falezárás egy részlete maradt meg a füzéri vár északkeleti részén is.¹⁰⁷ Általánosításra tehát itt sincs még módunk. Hollókőn csupán a belső falsík egyszerű, lépcsős visszaugratásával alakították ki a falkoronán futó védőfolyosót. Egy ennél bonyolultabb, belső faszerkezetet, sőt falban kialakított lőréseket is rekonstruált Simontornya magasan álló, eredetileg külső várfalként értelmezett keleti palotafalában Horler Miklós, de ennek bizonyító értékű dokumentációs anyaga még nem került közzétételre.¹⁰⁸

Arról mindenesetre nincs tudomásunk, hogy a vizsgált korszakban jelentősebb számú védelmi vagy más funkcióval kialakított nyílás törte volna át a magánbirtoklású várak külső kőfalait. A kutatás általában azt tételezi fel, hogy az azok belső oldalához támaszkodó különböző épületek ablak- és ajtónyílásai ekkor csak befelé, azaz a várudvar irányába nyíltak volna, ez azonban csupán

¹⁰⁴ L. ezzel kapcsolatban tanulmányunk első részét: *Feld I.*: A magánvárok i. m. 362–368.

¹⁰⁵ *Miklós Zs.*: Tolna megye i. m. 340–355.

¹⁰⁶ *Feld I.*: Die Burg Hollókő i. m.

¹⁰⁷ Ennek részletesebb falvizsgálatára azonban nem került sor a vár e szakaszának helyreállítása előtt: *Simon Zoltán*: A füzéri vár a 16–17. században. Miskolc 2000. 65–66. De nem ismertek ugyanakkor adatok Mérévár magasan álló falainak egykori magasságáról, felső lezárásáról: *G. Sándor M.*: Reneszánsz Baranyában i. m.

¹⁰⁸ *Horler Miklós*: A johanniták és a korai magyar vártípus. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene* 1989. i. m. 135–152., *Horler Miklós – H. Tabajdi Márta*: A simontornyai vár. Szekszárd 1988.

mint egy igen valószínű feltevés értékelhető. A 14. században mindenesetre már általánosnak számított, hogy egy, a várfalhoz támaszkodó vagy annak részét képező lakóépület kifelé nyíló ablaknyílással is rendelkezett.¹⁰⁹

Egy kivétel természetesen volt, mégpedig a vár bejárata. Mint arról az előzőekben már szó esett, kifejezett kaputorony megléte ma még egyértelműen nem igazolható a korszak kőből épült magánvárainál, sőt sokkal inkább jellemzőnek tűnik egy kisméretű, csupán a falba vágott nyílásként megjelen, s csak a személyforgalmat lehetővé tevő kapu. Ennek külön, netán kiugró toronnyal való védelme, netán csak reprezentációs célzatú kiemelése elvileg ugyanakkor természetesen egyes esetekben előfordulhatott, hisz a királyi építkezések (Visegrád felső és alsóvára vagy Szepes vára¹¹⁰) hatása, mintakép szerepe nem zárható ki. A legtöbb helyen azonban csak egyszerű, bár gyakran félköríves (Léka) vagy csücsíves (Salgó, Bajmóc (Bojnice) kőkerettel épített kisebb bejárati nyílás ismert a 13. századból. Ezekből sok esetben (így a zempléni Solymos várában) csak az alsó részek maradtak ránk. A valamivel szélesebb és magasabb márévári és hollókői várkapu esetében kifejezett falazatvizsgálat hiányában nem igazolható (de nem is cáfolható) a ma meglévő nyílások korai, a várfallal egyidős volta.¹¹¹ Kettős, tehát lovas és gyalogkapuk léte a 13. században még a királyi építkezések esetében sem bizonyítható. A felvonóhidak, farkasvermek, csapórácsok maradványainak rendszeres összegyűjtésére és elemzésére még nem vállalkozott a magyar kutatás, így ezek szélesebb körű elterjedésének kezdeteit nem ismerjük. A szigligeti vár északnyugati sarkán, csupán egyes részleteiből rekonstruálható felvonóhidas-farkasvermes kapuszerkezet ugyan korainak tűnik, de kutatása eredményeinek részletes közzététele nélkül biztos megállapításokat még nem tehetünk róla.¹¹²

Mivel a korábbi várkutatás elsősorban csak az erősségek védelmi építményei iránt érdeklődött, tulajdonképpen érthető, hogy szinte alig tudunk valamit a 13. századi magánvárak gazdasági épületeiről és egyéb létesítményeiről. Fából-kőből épített melléképületek raktár vagy épp konyhai funkcióval már kezdetől fogva épülhettek, de ezeket régészeti módszerekkel eddig csak ritkán lehetett azonosítani. Szerencsés kivétel ebből a szempontból is a tűzvészben elpusztult, többször említett keleméri Mohos vára, ahol az ásatási eredmények feldolgozása ebből a szempontból is bizonyára számos új eredményt fog hozni, különös tekintettel az itt előkerült jelentős mennyiségű gabonára.¹¹³ Tárolóvermek nem csu-

¹⁰⁹ Magánvárak esetében erre egy viszonylag jól keltezhető példa Döbrönte az 1370-es évekből: *Kupovics Renáta*: A döbrentei vár kutatása. *Castrum* 9. (2009: 1. sz.) 31–68.

¹¹⁰ L. e. várakra: *Feld I.*: Az erdőispánságok i. m.

¹¹¹ A felsorolt várakra l. a 101., 44. és 72. jegyzeteket illetve Bajmócra: *Plaček, M. – Bóna M.*: Encyklopédia i. m. 68–71., illetve *Martin Bóna – Jan Lukacka*: Úloha hradov horného Ponitra a Pozitavia pri obrane a osídlení územia do konca 14. storocia. *Archaeologia historica* 27. (2002) 239–268. Obr. 5.

¹¹² *Gere L.*: Szigliget i. m.

¹¹³ *Pusztai T.*: A keleméri Mohosvár i. m. – Ezzel kapcsolatban említendő meg a várak „élelmi-szerraktárként” (is) való értelmezése, vö. *Feld I.*: A magánvárak i. m. 366., 89. jegyzet. Csabdi-Vasztélypuszta-Várdombra, melynek ásatásán ugyancsak jelentős mennyiségű gabona került elő, legújabbban: *Szolnoki Tamás*: Csabdi-Vasztélypuszta-Várdomb régészeti kutatásának eredményei. In: *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete*. Szerk. Rác Tibor Ákos. Szentendre 2014. 269–276.

pán a belső terekben kerültek elő, több esetben (így Márianosztra-Bibervárott, Füzéren, Góron, Váralja-Várfőn) szabadon álló korai kemencéket tártak fel,¹¹⁴ azt azonban még nem sikerült tisztázni, hogy vajon ezek kifejezett konyhaépítményekhez lennének-e köthetők?

Az élelmiszerek mellett különös fontossággal bírt — főként a hegycsúcsokon épített várakban — a víz biztosítása. Sajnos, úgy a vízgyűjtők, mint a (ritkább) kutak esetében rendkívül nehéz azok korának meghatározása, ez lényegében csak épített szerkezetük (falazatuk, szigetelőrétegük, felvonóberendezésük) szétbontásával illetve feltáráásával lehetséges – mint erre legutóbb Füzér esetében volt lehetőség.¹¹⁵ Így csak igen valószínű feltételezés, hogy többek között Nyék, Meggyes, Abos, Hollókő és Csókakő váraiban már az 1300-as évek előtt létezett mesterséges vízgyűjtő vagy víznyerő berendezés. Mindezek osztályozása, tipológiai-funkcionális besorolása ugyancsak további kutatásokat igényel.¹¹⁶

A gazdasági építmények elhelyezése természetesen nem csupán a sokszor igen kisméretű erősségek magjában, de azon kívül is lehetséges volt. Mivel azonban az eddigi régészeti kutatások általában csak a várak leglátványosabb, központi részeire koncentráltak, ma még keveset tudunk a korai, 13. századi külső- vagy elővárakról. Ilyet a korán elpusztult, írott említés nélküli erődítmények esetében több helyen, így Mendén lehetett azonosítani,¹¹⁷ de érdemi kutatásukra még nem került sor. Mint láttuk, Gímes esetében 1295-ben kelt írott forrás is tanúskodik a magyarul *parcannak* nevezett *munitio exterior* létéről.¹¹⁸ Ennek korabeli építészeti formája és anyaga még nem ismert, de a fa, mint építőanyag úgy a védővonal (palánk), mint az ott állt esetleges épületek esetében jelentős szerepet játszhatott. Füzér esetében már jóval a platót elfoglaló vármag alatt, a hegyoldal pihenőjén lehetett meghatározni az újabb feltárásoknak köszönhetően egy korai alsó vár maradványait.¹¹⁹ Mecseknádasd-Rékavár még csak részlegesen kutatott külső váráról nem rendelkezünk pontosabb adatokkal, de itt még egy kőből épített övezőfal léte sem kizárt.¹²⁰ Szalónak (Stadt-schlainig) külső vára nagyrészt magasan álló fala esetében az újabb falazatvizsgálatok alapján valószínűsítik azok 13. század végi eredetét.¹²¹

¹¹⁴ Miklós Zs.: Falvak, várak i. m. 13., 78., Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.: Borsod-Aba-új-Zemplén i. m. 50–52., Dénes J.: Gőr i. m. 44–45., Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 343–346.

¹¹⁵ L. erre legutóbb Gál-Mlakár Viktor: Kutatások a füzéri várban, 2011. *Castrum* 15. (2012: 1–2. sz.) 74–75. illetve Gál Viktor – Kelemen Bálint – Simon Zoltán: A füzéri felsővári kút felvonó szerkezetének elméleti rekonstrukciója. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 52. (2013) 171–180.

¹¹⁶ Miklós Zsuzsa: Mittelalterliche Brunnen und Zisternen in den Komitaten Tolna und Pest. *Antaeus* 26. (2003) 197–206., Michal Šlivka – Adrián Vallašek: Hradky a hrádky na východnom Slovensku. Košice 1991. 159–163., 172–173., Mezösiné Kozák Éva: A hollókői vár kutatási eredményei. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát.” i. m. 194., Hatházi G.: Csókakő i. m. 41–42. – A témáról legutóbb összefoglalóan: Nagy Ágnes: Brunnen und Zisternen im mittelalterlichen Ungarn. *Antaeus* 26. (2003) 343–411.

¹¹⁷ Miklós Zs.: Árpád-kori földvár Mende-Lányváron i. m.

¹¹⁸ Bóna, M.: Gímes vára i. m.

¹¹⁹ Az eddigi előzetes beszámolók: Gál-Mlakár V.: Kutatások i. m. 75–78., Gál-Mlakár Viktor: Jelentés a füzéri várhegy 2012. évi régészeti kutatásairól. *Castrum* 16. (2013: 1–2. sz.) 125–127.

¹²⁰ Papp L.: Rékavár i. m.

¹²¹ Thomas Kühtreiber: Neue Erkenntnisse i. m.

A legtöbb ma ismert külső-, elő- vagy alsóvár esetében azonban ma még nem igazolható egyértelműen egy Árpád-kori előzmény, s ez áll a falszorosokra, mint a kővárak (általában inkább a késő középkorra jellegzetesnek tartott) további, elsősorban védelmi célnak tartott építményeire is. Kezdetük azonban már minden bizonnyal megtalálhatóak voltak a 13. században is, mint ezt a nógrádi Fejérvő korán felhagyott kővárának ugyan még csak részleges feltárása, s nem utolsósorban Lajtapordány (Leithaprodersdorf) szintén rövid életű korai toronyvárának eddigi kutatási eredményei jelzik.¹²²

Természetesen elvileg számolhatunk még további, kifejezetten hadászati célú külső védővonalakkal, elővédművekkel, sőt előretolt erődtételekkel is a vizsgált korszakban, de azok felderítése és elkülönítése a későbbi évszázadok építményeitől célirányos régészeti kutatások nélkül még nem lehetséges.¹²³ Végül meg kell jegyeznünk, hogy kifejezett ipari tevékenység a korai magánvárakban egyelőre nem igazolható, erre sem írásos, sem egyértelmű régészeti adatok nem utalnak. A mátrai Benevár és az abauji Füzér közvetlen közelében feltárt mészégető kemencék minden bizonnyal az adott erősségek építési munkáival hozhatók kapcsolatba.¹²⁴

A vártípusok kérdése

A várakkal foglalkozó tudományos kutatás egyik kedvelt osztályozási módszerének tekinthető a dolgozatunkban már többször érintett tipológia. A kutatók már kezdettől fogva vártípusok meghatározására törekedtek, s ennek során főként azt vizsgálták, hogy az általunk utóbb áttekintett egyes alapelemek önmagukban miképp ítéltetők meg, hogyan viszonyulnak egymáshoz, illetve melyek hiányoznak közülük. Itt azonban érdemes különbséget tenni a funkcionális és a formai megközelítés között. Míg az előzőekben tárgyalt *toronyvár* megnevezés alapvetően az erősségek egy része által betöltött egykori szerepre utal, a különböző alaprajzi formák szerinti csoportosítás merev alkalmazása — különös tekintettel arra, hogy a várak formáját, méretét, anyagát és részleteit alapvetően a topográfiai helyzetük, továbbá az építetető anyagi lehetőségei és igényei határozták meg — aligha eredményezhet megalapozott eredményeket.

Ezt hangsúlyozta Fügedi Erik is, amikor a formák járulékos elem voltáról szólt, s tagadta, hogy a várak tornyainak alaprajzi formája szoros korrelációt mutatna azok korával vagy építetetőik társadalmi helyzetével.¹²⁵ Ugyanakkor aligha vonható kétségbe, hogy mégis feltételezhetők egy adott korra jellemző építészeti

¹²² Rácz M.: A sámsónházai Fejérvő i. m. A már 1232-ben említett Lajta melletti magánvárra legújabbán, cáfolva a korábbi római burgus-elméletet: Sauer, Franz-Hofer, Nikolaus: Leithaprodersdorf. Fundberichte aus Österreich. Materialhefte. Reihe A. Sonderheft 16. Wien 2011. 61., 66. l. továbbá Feld I.: A magánvárak i. m. 358., 37. j.

¹²³ L. erre Szörényi G. A.: Gondolatok i. m. 51–55., továbbá Feld István: A középkori előretolt védőművek és elővárak kérdéséhez. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát.” i. m. 101–118.

¹²⁴ Szabó J. József: Mészégető kemence maradványai a mátrafüredi Benevár mellett. Agria 24. (1988) 81–88., Gál-Mlakár Viktor: Régészeti kutatások Füzér várában. Castrum 11. (2010: 1. sz.) 65–66.

¹²⁵ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 10., l. továbbá ehhez Feld I.: A magánvárak i. m. 378.

(részlet)formák, forma-együttesek, sőt típusok is, melyek történeti szemléletű elemzése a régészet, s ugyanúgy az építészet- és művészettörténet munkamódszerének egyik alapja, s főképp egyéb adatok hiányában nélkülözhetetlen segéd-eszköz. Természetesen mindezek pontosabb korhoz kötése sokszor (még) ugyan-csak tág időhatárok között lehetséges, de ugyanez a helyzet a korábban már említett régészeti leletanyag (kerámia, fémtárgyak) jelentős része esetében is.¹²⁶

A kifejezetten építészeti-művészettörténeti megközelítésű kutatás az alaprajzi elrendezésből sok esetben a formák eredetére, leszámazására kívánt következtetni. Mivel azonban véleményünk szerint kézenfekvőnek tűnik, hogy a síkvidéken emelt, kőfallal védett erősségeknél a kerek vagy a közel szabályos négyzettel jellemezhető alaprajz volt a legkézenfekvőbb, indokolatlannak tűnik ezen alapformákat a Karoling-korból eredeztetni, vagy épp a lovagrendi építészethez kötni.¹²⁷

A hegyeken, magas sziklacsúcsokon épített váraknál ugyanakkor a terephez való alkalmazkodás tűnik a természetesnek — így egy keskeny sziklagerincen nyújtott épületforma jött létre — miközben kétségtelenül megállapítható bizonyos törekvés meghatározott alaprajzi sémák, sőt szabályos jellegű formák használatára is. Itt kedveltnek tűnik az ovális, vagy inkább lekerekített alaprajz, gyakran egy, vagy több derék- illetve tompaszögű „éllel”. Az utóbbi formára jellemző Barkó (Brekov)¹²⁸ ahol – Füzérhez (18. kép)¹²⁹ hasonlóan az így kialakult derékszögben torony vagy lakóépület helyezkedett el. Az ovális falövből kiugró toronyszerű építmény ritkábbnak tűnik, erre, mint említettük, többek között Diósgyőrben és Mecseknádasd-Rékaváron látunk példát.¹³⁰

Ismert a közel szabályos téglalap, négyzet vagy épp ötszögforma is. A téglalap alaprajzú várak közül kiemelendő a toronyépületeik kapcsán már tárgyalt Meggyes és Sztrahora¹³¹ Az ötszöghöz közelálló alaprajzú hegyvár példája az 1301-ben kelt felosztó oklevélből ismert Bene (5. kép)¹³² Ilyen még a jóval kisebb Mára,¹³³ mely „élével” lényegében ugyanazt a — talán csupán pszichológiai — szerepet töltötte be, mint az „éllel ellátott” henger- és hasábalakú toronyok¹³⁴ Ez utóbbi alaprajzi formák azonban aligha vezethetők le bármilyen, pontosabban meghatározható vidékről, s ez áll a tipológiai szemléletű várkutatás által gyakran elemzett toronyformákra is.¹³⁵ Véleményünk szerint mind-

¹²⁶ A tévedés lehetőségét jól jelzi az ún. púposkváder, amely nem csupán a 13. századi Márianosztra-Bibervárról ismert, de alkalmazták a 15. századi kishánai várban is: *Miklós Zs.*: Ásatás Márianosztra-Biberváron i. m., *Nováki Gy.* – *Baráz Cs.* – *Dénes J.* – *Feld I.* – *Sárközy S.*: Heves megye i. m. 43. L. továbbá *Feld I.*: A magánvárak i. m. 18., 20–23. jegyzet.

¹²⁷ *Tóth Endre*: Die karolingische Burg von Sabaria-Szombathely. *Folia Archaeologica* 29. (1978) 151–179., illetve *Horler M.*: A johanniták i. m.

¹²⁸ *Michal Slivka* – *Michal Vízdal*: Hrad Brekov. *Nové Obzory* 26. (1984) 167–185.

¹²⁹ *Simon Zoltán*: A füzéri vár az újabb kutatások tükrében. *Castrum* 1. (2005: 1. sz.) 47–66.

¹³⁰ *Nováki Gy.* – *Sárközy S.* – *Feld I.*: Borsod-Abaúj-Zemplén i. m. 77–78., *Papp L.*: Rékavár i. m.

¹³¹ *Michal Slivka*: Die Entwicklung i. m., *Juan Cabello*: Régészeti feltárások Sztrahora várában. In: *Várak a 13. században*. *Castrum Bene* 1989. i. m. 175–179.

¹³² *Koller B.*: *Castrum Bene* i. m.

¹³³ *G. Sándor M.*: *Reneszánsz Baranyában* i. m. 34–36.

¹³⁴ *Feld I.*: A mátradereskei Kanázs-vár i. m.

¹³⁵ L. erre *Feld I.*: A magánvárak i. m. 378., 162. j., továbbá tanulmányunk 59. jegyzetét! Itt kell megemlítenünk, hogy Fügedi Erik is vállalkozott a várak alaprajzi típusainak meghatározására, biztos adatok hiányában megállapításai azonban ma már nem hasznosíthatók: *Fügedi E.*: i. m. 55–57.

ezek a középkori európai várépítészeti közös formakincséhez tartoztak, s a középkori Magyar Királyság területére főként nyugatról, de ugyanígy északról és délről is érkez(het)tek. Ennek mikéntjére azonban sem a hasábalakú, sem a kelek, sőt még az említett „éllel ellátott hengeralakú” tornyok esetében sem tudunk biztonsággal következtetni, emiatt elterjedésükből igen veszélyes lenne kronológiai, netán történeti megállapításokat levonni.

Ezt példázza a közel szabályos alaprajzú, elsősorban városokban emelt 13. századi várak¹³⁶ eredete körül zajlott vita, melynek résztvevői Dél-Itáliát, Csehországot és Alsó-Ausztriát is „ősforrásnak” tekintik. Nálunk alapvetően Kőszeg városa vára sorolható ebbe a csoportba, melynek ausztriai származtatása a történeti és földrajzi okok alapján is kézenfekvőnek tűnik. Ez azonban a régészeti módszerekkel elvégzett korhatározását korántsem befolyásolja.¹³⁷ Ugyanez állapítható meg a másik, korábbi kőszegi erősség, az ugyancsak tárgyalt Óház különösen Ausztriában kedvelt, ún. „festes Haus” típusú központi építménye (14. kép) esetében is.¹³⁸

Apátságok és püspökségek erősségei, mint magánvárak

Mielőtt fejtegetéseink összegzésére kísérletet tennénk, még egy fontos tényezőre kell utalnunk. „Magánvárakat” ugyanis Magyarországon nem csupán a világiak emeltettek – másképp fogalmazva, az írott források szerint az egyháziak, főképp a püspökök voltak az építetői számos olyan (kő)erősségnek, melyek topográfiai elhelyezkedésüket, formai megjelenésüket tekintve *egyáltalában nem választhatók el* az eddig tárgyalt váraktól. Mai ismereteink szerint ezek az egyébként nem különösen nagy számban létesült erősségek, melyeket tehát az adott püspök vagy apát nem magánemberként, hanem a püspökség vagy az apátság nevében építtetett, azaz a püspökség vagy az apátság erősítésének számítottak, nem csupán alkotóelemeiket és összképüket, de funkciójukat tekintve is teljesen megegyeztek a magánosok váraival. Így igen valószínű, hogy uraik (jelen esetben a püspökség/apátság klerikusai) lakóhelyeként is csak időnként szolgálhattak.

Jó példa erre a már többször is idézett, bár az építéstörténetét tekintve még nem minden részletében ismert Szigliget, melyet IV. Béla kifejezett utasítására a pannonhalmai apát emeltetett 1260–62 között, s amely hamarosan magánkézre is került. Az erősség kezdeteire utaló okleveles adatok hiányában — bár annak még nem teljesen tisztázott korai formája kétségkívül a gazdagabbak közé tartozik — fel sem merülne a kutatásban, hogy itt nem egy világi magánvárról van

¹³⁶ Ez Tomás Durdík terminológiai rendszerének magyarra következetesen le sem fordítható „közép-európai kastell/castell/kastélytípusa. L. erre legutóbb: *Magyar Károly*: Királyi székhelyek – királyi paloták. Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv 7. (2012) 51–55.

¹³⁷ Ennek kapcsán most csupán két munkára utalunk: *Tomás Durdík*: Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Praha 1994. illetve *Patrick Schicht*: Österreichs Kastellburgen des 13. und 14. Jahrhunderts. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich. Beiheft 5/2003. 14–15. – Kőszeg említett monografikus feldolgozása: *Holl I.*: Kőszeg vára i. m.

¹³⁸ *Feld I.*: Kőszeg-Óház i. m., a „festes Haus” fogalmára: *Nikolaus Hofer – Martin Krenn*: Festes Haus – realitás vagy fikció egy középkori épülettípus esetében. *Castrum* 10. (2009: 2. sz.) 22.

szó!¹³⁹ Nagy valószínűséggel a pécsváradi apát emeltette a Zengő csúcsán az írott források által nem említett egyetlen, csupán árokkal övezett torony alkotta erősségét, melyet valószínűleg vagy csak rövid ideig, vagy ideiglenesen használtak,¹⁴⁰ s hasonlóan a közelben fekvő apátsághoz köthető Tihany-Csúcshegy ásatással még nem kutatott erődítménye.¹⁴¹

Szűcs Jenő ugyan úgy vélte,¹⁴² hogy a Zágráb feletti Medvevár kivételével¹⁴³ IV. Béla uralkodása idején a magyarországi püspökök nem emeltettek székelyükön kívül várakat, ez a tétel azonban semmiképp sem bizonyítható. Az egyes egyházmegyékben emelt általában egy-két püspöki erősség közül ugyan még csak kevés helyen került sor érdemi régészeti vizsgálatokra — a váci püspök korai építkezéseinek kutatására Nógrádban még nem volt mód¹⁴⁴ és a győri püspök szombathelyi várából sincs tudomásunk modern réteg- vagy leletmegfigyelésekről¹⁴⁵ —, azonban a veszprémi püspök sümegi erőssége esetében semmiképp sem zárják ki az eddigi megfigyelések annak 13. századi eredetét. Mint erről már szóltunk, itt elképzelhető, hogy a lapos hegyplató csak egy kis részét elfoglaló korai vár magját alkotó hasábalakú torony csak alsó részén rendelkezett ekkor kőépítménnyel.¹⁴⁶

Összegzés

Összefoglalva mindazt, amit a Kárpát-medencében a magánváarak építésének kezdeteiről és korai időszakáról — ideértve tehát az apátok és a püspökök utóbb tárgyalt nem rezidenciális erősségeit is — jelenleg az okleveles és a régészeti adatok alapján megállapíthatunk, először a kronológiai kérdésekről kell szólnunk. Láthattuk, ma már általánosan elfogadottnak tűnik, hogy ilyen erősségek emelésével a 12. század utolsó harmada/negyede/vege előtt még aligha számolhatunk.¹⁴⁷ Ugyanakkor természetesen korábbi előfordulásuk nem zárható ki, de írott források hiányában egy, ebbe a körbe sorolható építmény korai megléte csak biztos régészeti adatokkal lesz a jövőben bizonyítható. Valószínűnek tűnik, hogy kezdetben sem csupán a legegyszerűbb építmények épülhettek, kőtornyos-kőfalas várak — ugyan közelebbről ismeretlen arányban és formában — már legkésőbb a 13. század első évtizedeitől magánosok kezén is előfordulhattak.

¹³⁹ Gere L.: Szigliget i. m. Az írott forrásanyag feldolgozása: *Mészáros Orsolya*: Szigliget várának története a középkorban. Fons 12. (2005: 3. sz.) 299–377.

¹⁴⁰ Miklós Zsuzsa: Zengővár helye a hazai várépítészetben. *Castrum* 13. (2011:1.) 5–24.

¹⁴¹ Magyarország régészeti topográfiája 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. Szerk. Éri István. A veszprémi járás. Bp. 1969. 196.

¹⁴² Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 29.

¹⁴³ Az 1248 és 1260 között Fülöp esztergomi érsek által emeltetett erősség régészeti kutatására: *Drago Miletic – Marina Valjato Fabris*: Kapela Sv. Filipa i Jakova na Medvedragdu. Zagreb 1987.

¹⁴⁴ Lásd erre *Tomka Gábor*: Nógrád vára. *Castrum* 1. (2005: 1. sz.) 121–124.

¹⁴⁵ Tóth Endre: Die karolingische Burg i. m., I. még *Feld I.*: Középkori várak i. m. 499.

¹⁴⁶ A várra összefoglalóan legutóbb I. *Koppány András – Markó Ágnes*: Sümeg, vár. *Castrum* 11. (2010: 1. sz.) 111–114.

¹⁴⁷ Kubinyi A.: Árpád-kori váraink i. m. 292., 297. *Miklós Zs.*: Zengővár i. m. 16.

Engel Pálnak az oklevelek igencsak esetleges fennmaradásával kapcsolatos megállapításai¹⁴⁸ mellett szükséges itt utalnunk a Székesfehérvárott összegyűlt egyháziak és világiak pápához intézett levele „más erődített helyekre”¹⁴⁹ vonatkozó kitételeire is, melyek szerint a mongol támadás idején akár a korábbi történelmi kutatás által becsültnél¹⁵⁰ jóval több erősség is állhatott az országban. Ennél biztosabb, netán statisztikailag is értékelhető adatokkal azonban (ma) még nem rendelkezünk, s ezt kell hangsúlyoznunk akkor is, ha azt vizsgáljuk meg, megvalósult-e, s ha igen, milyen mértékben az a „várépítési program”, melynek keretében IV. Béla alapvetően nem annyira saját erődítések emelésével, hanem másokkal, világi és egyházi birtokosok áldozatvállalásával kívánta (volna) megvalósítani 1242 után a királyságban élő „embersokaság” védelmét egy, az országot fenyegető közvetlen külső veszély esetére.¹⁵¹

Mint láttuk, Zsoldos Attila szerint alapvetően az 1270-es évektől, a IV. Béla és fia összeütközésének következményeként számolhatunk a királyság „kisebbség nagyobb birtokosai” tömeges várépítésével.¹⁵² Ez az ugyan csak az — ekkor már egyre inkább megszorodó — írott forrásokra támaszkodó nézet a régészeti kutatások eddigi eredményei alapján korántsem vonható kétségbe, arra azonban kevésbé alkalmas, hogy erre hivatkozva állapítsuk meg a „második honalapító” a történelmi kutatás által feltételezett programjának kudarcát. Azt azonban ismételtelen hangsúlyoznunk kell, hogy az erősségek emelésében, az ebből adódó közvetlen előnyök felismerésén túl, mindenképp jelentős szerepet játszott a — magukat, mint említettük, a váraikról ugyanakkor csak ritkán nevező — egyes úri nemzetségek önállósuló ágaiból kiváló családok hatalmi törekvése és birtokbővítési/szerzési szándéka is.

Kérdésesnek tartjuk ugyanakkor, hogy mennyire határozható meg közvetlen(ebb) összefüggés vár(építés) és a magánbirtok nagysága között. Engel Pál ugyanis — miközben az Árpád-korban még alapvetően csak a birtok tartozékának tartotta a magánvárat — úgy vélte, hogy „a vár mindig egy nagyobb birtok-együttes keretében... keletkezik, tehát egy „nagybirtok” alkotórésze”.¹⁵³ Nem térve itt most ki a 13. századi „nagybirtok” nehezen körvonalazható ismérveire, ezt a tézist semmiképp sem látjuk bizonyíthatónak, mint erre többek között a Kacsics-nemzetség 13–14. századi nógrádi várainak kimutathatóan csupán néhány falu alkotta — ezen a néven természetesen jóval később megjelenő — tartozéka utal.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Engel Pál: Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problémájáról. Műemlékvédelem 31. (1987) 13.

¹⁴⁹ Az 1242. február 2-án kelt levél: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Sajtó alá rendezte Makkai László és Mezey László. Bp. 1960. 153–154., l. továbbá Györffy György: Újabb adatok a tatárjárás történetéhez. Történelmi Szemle 38. (1991) 86.

¹⁵⁰ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 22–23., Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 31. – l. e kérdéshez legújabbban Horváth R.: Várépítés i. m. 85–89.

¹⁵¹ Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 27–32., l. továbbá Horváth R.: Várépítés i. m. 90–92.

¹⁵² „A következő fél évszázadban... a tartományurak elleni harcok jószerével várostromok sorozatából álltak”: Zsoldos Attila: Családi ügy i. m. 136–137., utalva Engel Pál megállapítására: Engel Pál: Vár és hatalom. Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon I. In: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 173.

¹⁵³ Engel Pál: Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problémájáról. Műemlékvédelem 31. (1987) 14.

¹⁵⁴ Pálmány Béla: A Kacsics-nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvése Nógrádban a 13–14. század fordulóján. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. i. m. 22–32.

Ugyanakkor kétségkívül további kutatásokat igényel a vár és a várbirtok, főleg az uradalom kapcsolatrendszere, s főképp ennek változása, s ezen belül a vár szerepe.¹⁵⁵

A magánbirtok megléte természetesen azért is alapvető volt, mivel a vár, főként a kővár építése és fenntartása jelentős költségeket igényelt,¹⁵⁶ azonban úgy véljük, hogy e tekintetben össze sem mérhetők a korszak magánvárai az általában nagyobb kiterjedésű királyi erősségekkel, amelyek ekkor főként még az egyes ispánságokhoz kapcsolódhattak.¹⁵⁷ Alapvetően ez utóbbi vonatkozásában, s nem abban, hogy 1270 előtt vagy után épült-e a várak többsége, válaszolhatjuk meg konkrét adatok sorával a kérdést, miként valósult meg IV. Béla említett szándéka. Mindezek alapján — bár erre vonatkozó pontosabb számítások még nem készültek — vitathatatlan, hogy a területüket tekintve igen hasonló, átlagosan csupán 25–40x20–30 m-es kiterjedésű építmények *alkalmatlanok voltak* a környező települések lakosságának külső veszély esetén akár egy rövid időre történő befogadására is. A források erre vonatkozó szófordulata ugyanúgy legfeljebb egy nemes uralkodói cél megfogalmazásának, vagy épp közhelynek tekinthető, mint a „Duna vonalának” várakkal való, de aligha igazolható (tervezett?) megerősítése.¹⁵⁸ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a viszonylag kis méret nem magyarországi sajátosság, jellemző az egész (relatív) korai európai magánvár-építészetre.¹⁵⁹

Mint azonban a régészeti kutatások eredményeit áttekintve láthattuk, „vár és vár” között jelentős különbségek lehettek/voltak, s a csupán árokkal, palánkkal vagy jelentősebb kőfallal épült, egyetlen lakható épülettel bíró „toronyvárak” nem csak a nehezen számszerűsíthető befogadóképességük, de építésük szakemberigénye és így anyagi vonzata vonatkozásában is erősen eltérhettek egymástól. Ez utóbbi számos esetben ugyanakkor aligha lehetett magasabb, mint egy birtokos a faluban, a plébániatemplom mellett emelt „egyszerű”, *domus, curia* néven említett udvarházának építési költsége.

Ha ezt követően a magánvárak társadalmi rétegek szerinti értékelésére kívánunk kísérletet tenni, megállapíthatjuk, mai ismereteink szerint még korántsem állítható, hogy a magyarországi magánbirtokosok az írott forrásokból jobban ismert 13. század végi – 14. századi (hatalmukat, birtokaikat és az általuk uralt területet tekintve) elitje kifejezett várakban, netalán azok egy jellegzetes „típusában” élt, lakott, azaz rendszeresen tartózkodott volna. Esetükben Kristó Gyula kutatásai¹⁶⁰ alapján alapvetően egy folyamatos helyváltoztató,

¹⁵⁵ Horváth R.: Várak és uraik i. m. 101., Horváth R.: Váráépítés i. m. 86.

¹⁵⁶ Fügedi E.: Vár és társadalom i. m. 35–36.

¹⁵⁷ Feld I.: Az erdőispánságok várai i. m., utalással ugyanakkor a magánvárakhoz formai szempontból közel álló erősségek csoportjára.

¹⁵⁸ Uo. 390.

¹⁵⁹ Természetesen ez az állításunk nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy — különösen akut külső veszély, így a mongol támadás esetében, létesültek volna kifejezett mentsvárak is egy nagyobb közösség számára — ezek azonban aligha sorolhatók a most tárgyalt építmények közé. Itt kell utalnunk a jellegzetes ostromhelyzetekre is, amikor különösen nagyszámú ember zsúfolódhat egy erősségbe, l. erre Feld I.: A magánvárak i. m. 362., 65. j.

¹⁶⁰ Kristó Gyula: Residenzen von Territorialherren in Ungarn (1301–1320). In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 325–329

utazó életmód bontakozik ki. Mint munkánk első részében tárgyaltuk, az erdélyi tartományúr, Kán László ugyanannyit tartózkodhatott feltételezhető bonchidai (Bonțida) kúriájában, mint a dévai (Deva) — egyébként királyi — várban, s Aba Amadé is gyakrabban fordulhatott meg a „várnélküli” Vizsolyban, mint az extrém helyzetű hegycsúcson épült, mai nevén Amadé-várban. Ákos nembeli István esetében is inkább a közelebről még nem ismert diósgyőri *domus /curia* szolgálhatott lakóhelyül. Ezzel szemben az 1297-től, mint már utaltunk rá, a gyakran „trencsényi” melléknévvel illetett Csák Máté valószínűleg Tapolcsányt is rendszeres tartózkodási helyként használta. Míg az utóbbiról biztos régészeti adatokat még alig ismerünk, az eddig közzétett feltárási eredmények alapján Trencsén vára 1300 körül — lakható központi tornyával, s talán palotájával — annak ellenére nem tért el élesen a korszak sok más, a tartományurak közé nem sorolható családja által emelt erősségektől, hogy egy királyi ispánsági vár átalakításával-kiépítésével jött létre.¹⁶¹ Az egyetlen kivétel így a Kőszegiek ugyanekkor kiépült városi vára lenne, melyet azonban jellege sokkal inkább az „udvarház” szóval fordítható „curiákhoz”, és nem a településektől távol emelt extrém hegyi- vagy mocsárvárokhoz köti.¹⁶²

Az utóbb említett építményekkel összevetve mindenesetre meglepőnek tűnik, hogy a királyság olyan jelentős tisztségviselői, mint a Bászty nembeli Rénold (1289-ben az ország nádora) vagy Kárászi Sándor (1272–73-ban országbíró), névadó birtokaikon csak olyan szerény, társadalmi rangjukhoz mai szemmel aligha „méltó” — bár kétségkívül védhető, azaz erődítménynek nevezhető — építményekkel rendelkeztek, ahol még kőépítmények egykori megléte sem igazolható. Csabdi-Vasztélypuszta és Nyírkarász-Földvár erőssége¹⁶³ egyformán nélkülözi a közvetlen írásos említéseket, s ezért érthető, hogy az okleveles anyagból kiinduló történeti kutatás nehezen fogadja el ezeket az építményeket az általánosan ismert kővárakkal azonos funkciójú (s netán jogállású!) erősségeknek.¹⁶⁴

Parádi Nándor ugyanakkor kácsi kutatásai kapcsán már 1982-ben megállapította, hogy még a kis toronyvárak esetében is sokszor jelentősebb birtokosokkal, egy-egy Árpád-kori nemzetség tagjaival találkozunk.¹⁶⁵ Ezt követően magunk 1989-ban arra a következtetésre jutottunk, hogy a korábban a nem túl szerencsés „kisvár” megnevezéssel illetett építmények „*méretben, jellegben néha alig térnek el a legegyszerűbb kővárfalvas erődítményektől*”, ezért kérdéses, hogy időben megelőzték-e a kővárfalvas várakat. Bár azt a feltevésünket, miszerint mindezek „*valószínűleg ugyanazon célra, a megerősödött világi uralkodó réteg hatalmának biztosítására és kifejezésére épültek*”,¹⁶⁶ ma már túlzottan általánosítónak és leegyszerűsítőnek tartjuk,¹⁶⁷ hiszen többek között újabban azt is va-

¹⁶¹ *Feld I.*: A magánvárak i. m. 362–363., továbbá jelen tanulmányunk 55–57. jegyzetei.

¹⁶² L. tanulmányunk 64. jegyzetét.

¹⁶³ A két erősség kutatásáról, a birtokosokra vonatkozó írott adatok áttekintésével: *Szolnoki T.*: Csabdi-Vasztélypuszta i. m., *Cabello, J.*: A nyírkarászi Árpád-kori vár i. m. 9–28.

¹⁶⁴ *Horváth R.*: Várépítés i. m. 86., 44. jegyzet.

¹⁶⁵ *Parádi Nándor*: A kácsi középkori lakótorony. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 21. (1982) 25.

¹⁶⁶ *Feld I.*: A 13. századi várak i. m. 11.

¹⁶⁷ *Feld I.*: Középkori várak i. m. 501.

lószerűsítettük, hogy az ide sorolt építmények egy része egy jelentősebb másik erődítmény előváráként is szolgálhatott,¹⁶⁸ alapvetően úgy véljük, hogy álláspontunkat több vonatkozásban is igazolta az azóta eltelt évtizedek kutatása.

A gyakran feltűnően kisméretű, mint láttuk, kőből és/vagy fából épített, néhol csak árokkal vagy palánkkal, másutt kőfallal övezett, fából/kőből emelt tornyot/ház(ak)at magukba foglaló erődítmények egyes típusainak egymástól való elhatárolása, időrendje és funkciója vonatkozásában azonban ma sem tudunk még meggyőző javaslattal élni – s ez talán a régészeti módszerekkel eddig vizsgált emlékek relatív alacsony számából is adódik. Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy az erődítettség mikéntje, az annak kialakítása során felhasznált építőanyag semmiképpen sem tűnik perdöntőnek – sem a kor, sem a funkció meghatározása szempontjából.

Azt a hipotézisünket, miszerint a kronológia szempontjából fontosak lehetnek a topográfiai viszonyok, s így először talán a fálvakkal szorosabb kapcsolatban álló építmények jöhettek létre, még továbbra sem látjuk bizonyíthatónak – de ugyanakkor cáfolhatónak sem. Ugyanakkor egyre valószínűbbnek tartjuk, hogy a települések belterületén vagy azok közelében található *erődített objektumok* jelentős része — ahol a mai, talán még hiányos ismereteink szerint ritkábban fordulnak elő kőépítmények, általában árokkal, palánkkal övezett faépületekről lehet szó — a kortársak szemében nem számítottak várnak, még akkor sem, ha formai megjelenésük azokhoz hasonló lehetett. Sajnos azonban nem sikerült olyan kritériumrendszert meghatároznunk, amely segítséget jelentene egy pontosabb elkülönítésben, s így — csak az utóbb tárgyalt két erősséget hozva fel példának, — nem jelenthetjük ki, hogy a Kárásziak feltehetően közvetlenül a falutelepülés *mellett* állt építménye — szemben Rénold mesternek a vasztélyi parasztházak *felett* állt objektumával — udvarház és nem vár lehetett! A kérdést természetesen tovább bonyolítja, hogy az első esetben a Nyírség nagyrészt sík vidékéről, a másodikban pedig Fejér megye keleti dombságáról van szó!¹⁶⁹

Mindenesetre úgy tűnik, hogy mindkét idézett esetben hasonló, mégpedig fából emelt toronyszerű építmények álltak az „erődítmény” magjában, azaz az általunk javasolt terminológia szerint „toronyvárakról” lenne szó, olyan erősségekről, ahol a védelmi és lakófunkció egyetlen épületben egyesül. Annak további tárgyalása, hogy egy curia/udvarház lehet-e „toronyvár”, már a tipológiai elemzések öncélúságának lenne példája, így csak azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy ez utóbbiak természetesen a településektől távol eső, sokszor kifejezetten nehezen megközelíthető, extrém topográfiai helyzetű pontokon is épülhettek. Ezek többségét ma viszonylag későbbinek véljük – bár kivételek, gondoljunk csak a kőszegi Óházra, itt is léteztek. Ugyanakkor egyre több — bár az általánosításhoz még kevés — adat utal arra, hogy az 1260–70-es évek harcaiban je-

¹⁶⁸ *Feld I.*: A középkori előretolt védőművek i. m. Ugyanakkor kimutattuk azt is, hogy a kevés számú hiteles motte, azaz földhalomvár többsége csupán technikai kivitelezését tekintve tér el az itt tárgyalt egyszerűbb építményektől: *Feld I.*: A motték kérdése i. m.

¹⁶⁹ Nagykároly kutatója ugyanakkor itt „alkalomszerű, vagy rövid ideig tartó” használatot tételez fel: *Cabello, J.*: A nyírkárolyi Árpád-kori i. m. 13.

lentősebb szerepet betöltött, s főleg az azt követően emelt erősségek jelentős része a „toronyvárakhoz” képest már differenciáltabb építészeti képet mutatott, többek között funkcionálisan különvált bennük a lakóépület és a csak elsősorban védelmi (s természetesen egyúttal reprezentációs) célokat szolgáló torony. Szó sincs azonban valamilyen tipológiai fejlődési sorról, a nógrádi Salgó 1300 körül emelt legkorábbi magja még egyértelmű példája a „multifunkcionális” toronyépület meghatározta erősségnek.¹⁷⁰

Tanulmányunk első részében már szó esett arról a feltevésről, hogy a 13. századra helyezhető magánvárak egy — tulajdonképpen a jobban ismert, mivel a településekhez képest „extrém” helyzete miatt jobban fennmaradt és jobban is kutatható — része valószínűleg csak ritkán szolgálhatott urai állandó lakóhelyként. Az ezzel kapcsolatos szempontokat most nem kívánjuk ismét összefoglalni, csupán azt hangsúlyozzuk, hogy sem a hagyományos történeti kutatásoknak, sem a régészet eddigi eredményeit is felhasználó újabb vizsgálatoknak nem sikerült eddig még egy olyan módszertant kialakítani, amellyel meghatározható lenne, melyik erősség mikor és kinek a számára szolgált „rezidenciaként”, azaz nem feltétlenül a késő középkori értelemben vett¹⁷¹ állandó, de legalábbis rendszeresen használt lakóhelyként.

A várépítményeket alkotó, jelen munkánkban áttekintett egyes építészeti elemek meglétéből vagy hiányából — s itt talán a kápolnát lehetne kiemelni — elvileg következtetni lehetne az adott vár (folyamatos vagy időleges) lakottságára vagy legalábbis lakható voltára. Korábbi fejtegetéseinkre visszautalva azonban mai ismereteink alapján csak annak a megállapítására szorítkozhatunk, miszerint az eddig ismert/kutatott várépítmények kétség kívül alkalmasak voltak nem csupán az állandó fegyveres őrség, de szükség esetén a birtokos, annak családja, kísérete, szolganépe elhelyezésére és védelmére is. Tovább lépésre e téren akkor nyílik lehetőség, ha statisztikai módszerekkel értékelhető mennyiségben állnak majd rendelkezésünkre az ország különböző részeiről teljesen feltárt erődtítmények. Azaz végül is a jelenlegi kutatási helyzetben el kell fogadnunk, hogy még nem különböztethetők meg mindig egymástól a rendszeresen lakott, „udvarház-jellegű” és a csak veszély esetén lakóhely-szerepet betöltő, azaz „mentsvár-jellegű”, de mindkét esetben állandó jelleggel értékőrző, hatalmi bázisként és így egyúttal a magánföldesúri hatalom szimbólumaként is funkcionáló korai magánföldesúri erősségek.

A modern kor történése számára azonban ez a szempont talán másodlagos, amikor a hadászati szempontból jelentős, azaz a „hatalombiztosító” várak számának változásából szeretne statisztikai következtetéseket levonni, hiszen az jó lehetőséget jelentene az országon belüli hatalom-megoszlás vizsgálatára. Mint láttuk, a régészeti források ma (még) ezt sem teszik lehetővé, arra azon-

¹⁷⁰ További példákkal: *Feld, István*: Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich Ungarn. Chateau Gaillard XVI. (1994) 189–205.

¹⁷¹ Lásd erre Kubinyi András kritériumrendszerét: *Kubinyi, András*: Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts. In: Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa. Hrsg.: Patze, H. – Paravicini, W. (Vorträge und Forschungen 36.) Sigmaringen 1991. 449–454.

ban már egyértelműen rávilágítanak, milyen veszélyeket rejt magában egy erre irányuló, csak a kevés számú okleveles forrás alapján elvégzett elemzés.

A fentiek alapján még rendkívül nehéz a tárgyalt erődítmények katonai, stratégiai szerepének megítélése is. A földrajzi környezet vizsgálata alapvetően arra utal, hogy a legtöbb esetben a passzív védekezés feltételeinek minél jobb megvalósítása lehetett a várépítők célkitűzése – az utak, a környék közvetlen ellenőrzése magánvárak esetében, mint láttuk, aligha igazolható. Véleményünk szerint az sem bizonyítható, hogy minden esetben figyelembe vették volna az erősség emblematikus láthatóságának igényét, akár a távolabbi vidék, akár a szűkebb környék vonatkozásában. Nem minden várbirtokos törekedett tehát hatalmas messziről látható szimbolikus megjelenítésére. Erre említhető további meggyőző példaként a tárgyalt mecseki Méré vagy a Várpalotától északra húzódó szűk völgyben emelt (sajnos, régészeti módszerekkel még nem vizsgált) Bátorkő.

A hazai magánvárak építésének kezdő időpontja meghatározása mellett a régészeti kutatás fontos adatokat szolgáltathat ezen erősségek élettartalma, pusztulása vagy későbbi továbbélése vonatkozásában is. Mindezek alapján megállapítható, hogy az előzőekben áttekintett, változatos építészeti formákat mutató erősségek jelentős része, netalán többsége viszonylag rövid életű volt és hamar felhagyásra került – nem lehet kellő mértékben hangsúlyozni, hogy ezek között nem csupán egyszerűbb épületek találhatók meg, hanem kőből épült, várfallal erődített objektumok is.¹⁷² Csupán egy kisebb részük maradt továbbra is használatban, átalakítva-bővítve, sok esetben egészen a korai újkorig.

Mindez már átvezet bennünket az általunk tárgyalandó utolsó témakörhöz. Az ismert adatok alapján úgy tűnik, hogy az általunk most vizsgált „hosszú 13. századot” a „nagy várpusztulás” időszak zárta le. Ennek okai között az eddigi kutatás számos lehetőséget vetett fel. Az építmények egy részének, mint láttuk, nem feltétlenül időálló anyaga, a folyamatos karbantartás, a fenntartás magas költségei, a rendelkezésre álló tér kicsi és kényelmetlen volta, a nehéz megközelíthetőség, azaz számos olyan szempont, amely különösen akkor nyomhatott sokat számos birtokos esetében a latban, amikor a Zsoldos Attila által feltételezett „várépítési láz” már lecsengett, amikor a várbirtoklás presztízsértéke csökkent, elsősorban tehát akkor, amikor a tartományurak hatalmát felszámoló Anjou-konzolidáció megteremtette az országos közbiztonságot.

Úgy tűnik, az erősségek többségét egyszerűen felhagyták, a régészeti leletek kis száma is „tervszerű” kiürítésre utal. Talán kisebb lehetett a belháborúk során, a király és a tartományurak közötti harcok során elpusztult és újjá már nem épített erődítmények száma.¹⁷³ A király a 13. század végén — így III. András 1290. és 1298. évi dekrétumában¹⁷⁴ — számos esetben rendelkezett az engedély nélkül emelt erősségek lerombolásáról. Ilyen várat azonban eddig még nem sikerült régészeti kutatással azonosítani, ahogy félbemaradt várépítkezések egy-

¹⁷² L. Feld I.: A magánvárak i. m. 370.

¹⁷³ Ezen, a régészet, az anyagi kultúra kutatása szempontjából elsőrendű jelentőséggel bíró objektumok közül ki kell emelni a már többször hivatkozott kelméri Mohosvárat: *Pusztai T.*: A keleméri Mohosvár i. m.

¹⁷⁴ Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 323., 335.

értelmű nyomai is csupán kevés számban ismertek. A csak kevés leletet eredményező ásatásokat tekintve eddig csak Tinnye-Kisvár, Perbál-Ajnard vár, Szokolya-Királyrét-Várhegy, Ozora-Kálvária esetében vetette fel kutatója, Miklós Zsuzsa, hogy „építését nem fejezték be, illetve csak ideiglenesen használták”.¹⁷⁵

A régészeti leletek finom-korhatározásának korlátai miatt e „várpusztulás” időszakát évtizedes pontossággal még nem lehet megadni, az azonban kétségtelen, hogy a felhagyásra került várak leletanyaga nem mond ellent annak a történeti forrásokon alapuló megállapításnak, miszerint ezt alapvetően az 1320-as évek körüli évtizedekben kell keresnünk, Engel Pál fogalmazásával „az ország újraegyesítése” idején. Mindenesetre figyelmet érdemel, hogy nagyon sok erősségről csak ettől az időszaktól kezdve maradt fenn írott forrás. Engel ekkor pontosabban az ezt követő időszakban egy „várfelülvizsgálatot” sem tartott kizártnak, melynek során Károly Róbert eldöntötte volna, mely erődtípusok fennmaradását engedélyezi.¹⁷⁶ Erre vonatkozó írott forrás ugyan nem maradt fenn, de ha országos érvénnyel talán nem is igazolható, egy-egy régióban nem is zárható ki egy ilyen rendelkezés megléte.

Függetlenül attól, hogy egy-egy vár felhagyása tudatos pusztításnak, a birtokos önkéntes vagy kényszerű lépésének köszönhető-e, fontos lenne tudnunk — már csak a várak, mint hatalmi bázisok utóbb említett megoszlásának vizsgálata szempontjából is — milyen mértékben, milyen arányban került erre sor? Amíg egy, a Kárpát-medence területének egy jelentősebb részéről nem áll rendelkezésre egy, a terepjelenségek közvetlen vizsgálatát is magába foglaló vártopográfia, erre vonatkozóan csak becslésekre szorítkozhatunk. A mai Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Fejér, Nógrád, valamint Tolna és Somogy megyék vonatkozásában azonban már összevethetjük késő középkort is megért várak számát a valószínűleg a 14. század első harmadában felhagyott erősségekkel — természetesen az utóbbiak esetében ritkán álltak rendelkezésre biztos régészeti adatok, így közöttük későbbiek is lehetnek.¹⁷⁷ Magunk részéről ennek alapján a legkésőbb 1320 körül felhagyott várak számát a 13. században felépült összes erősség mintegy kétharmad részére becsüljük, ismét kiemelve, hogy itt igen gyakran kővárakról, s nem csupán árkok és faszervezetek alkotta építményekről beszélünk.

Befejezésképpen hangsúlyoznunk kell, hogy a korai magánvárak esetében egy kronológiai vagy szociológiai szempontú tagolás még aligha lehetséges — azaz még nem tudjuk megállapítani, változott-e, s ha igen, miképp e várak sze-

¹⁷⁵ Az idézet Tinnye-Kisvár vonatkozásában: Magyarország régészeti topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. Szerk. Torma István. A budai és a szentendrei járás. Bp. 1986. 328., Perbál-Ajnard várára ugyanitt 139–140., Királyrét-Várhegyre: Magyarország régészeti topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája. Szerk. Torma István. A szobi és a váci járás. Bp. 1986. 351., Ozora-Kálvária: Miklós Zs.: Tolna megye i. m. 277., 432. Nem zárható ki ez ugyanakkor teljesen a Zengőn emelt erősség esetében sem, l. Miklós Zs.: Zengővár i. m.

¹⁷⁶ Engel P.: Töprengések i. m.

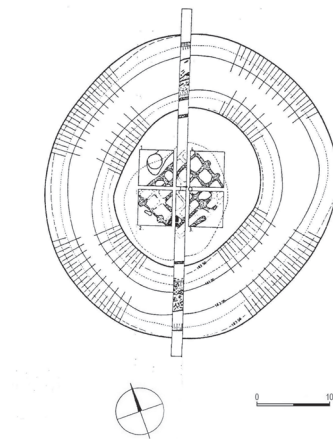
¹⁷⁷ Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye i. m., Nováki Gy. – Baráz Cs. – Dénes J. – Feld I. – Sárközy S.: Heves megye i. m., Terei György – Nováki Gyula – Mráv Zsolt – Feld István – Sárközy S.: Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 3. Bp. 2011., Miklós Zs.: Tolna megye i. m., Magyar Kálmán – Nováki Gyula: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár 2005.

repe a 13. század folyamán, s az sem egyértelmű, milyen erősségeket emeltek maguknak a világi elit felső, középső és alsó rétegébe tartozók. Ugyanakkor a tárgyalt emlékcsoport vizsgálata a régészeti kutatási módszerének fejlődésével egykor bizonyára alkalmas lehet majd arra, hogy — a várak száma, jellege, építészeti gazdagsága, lakhatóságuk foka alapján — az írott forrásokhoz hasonlóan tükrözze a középkori Magyar Királyság Nyugat-Európához viszonyított fejlettsége mértékét, jellegét és fokozatait.

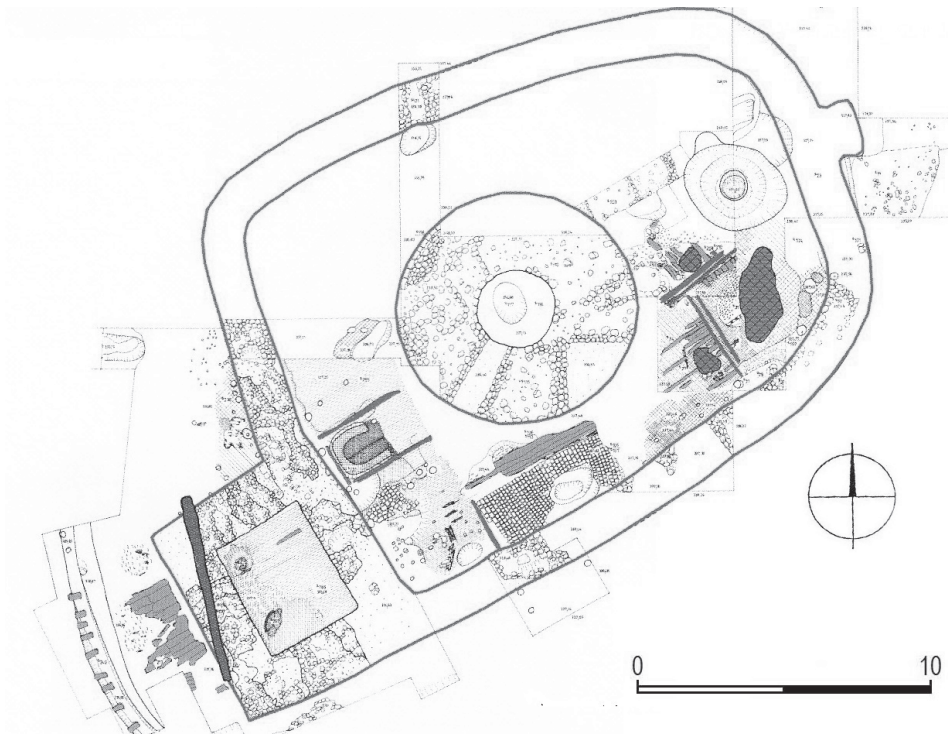
Ezzel kapcsolatban kell végül utalnunk Kubinyi András megállapítására, miszerint az erősségek tatárjárás előtti/utáni eredetéről folytatott viták semmiképp sem tekinthetők öncélúnak, a régészettudomány belső ügyének. Ugyanis korántsem mindegy, hogy a 12. század utolsó harmadától, vagy csak a 13. század első harmadától épültek-e Magyarországon nagyobb számban erődítmények, hisz e jelenség mögött jelentős társadalmi változások tételezhetők fel.¹⁷⁸ Hogy azután mit értünk pontosan az általános jelentésű „erődítmény” fogalma alatt – itt utalni kívánunk az írott forrásokból nem ismert építmények egy része esetében, mint láttuk, joggal feltételezhető „udvarház-funkcióra”, amely elvileg összekapcsolható lenne Tolnai Gergely kronológiai támpontokat ugyan nélkülöző feltevésével¹⁷⁹ a tatárok támadása elől elmenekülő, „váraikat” védekezés nélkül feladó birtokosokról – az már egy további kérdés, melyre, mint azt tanulmányunkban bemutatni kívántunk, ma még aligha adhatunk egyértelmű választ.

¹⁷⁸ Kubinyi A.: Árpád-kori váraink i. m. 292.

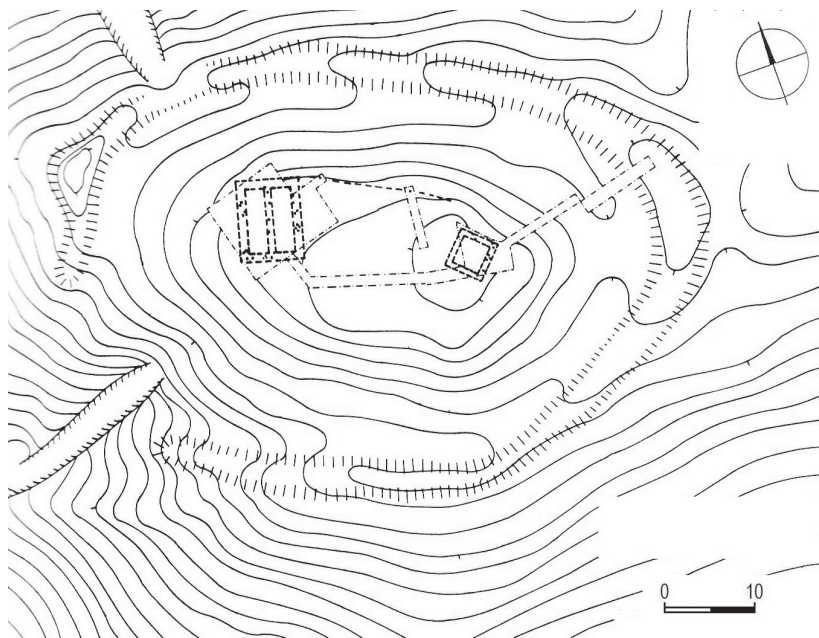
¹⁷⁹ Tolnai Gergely: Erősségek a tatárjárás korában. In: A tatárjárás 1241–1242. Katalógus. Szerk. Ritoók Ágnes és Garam Éva. Bp. 2007. 24.

MELLÉKLET

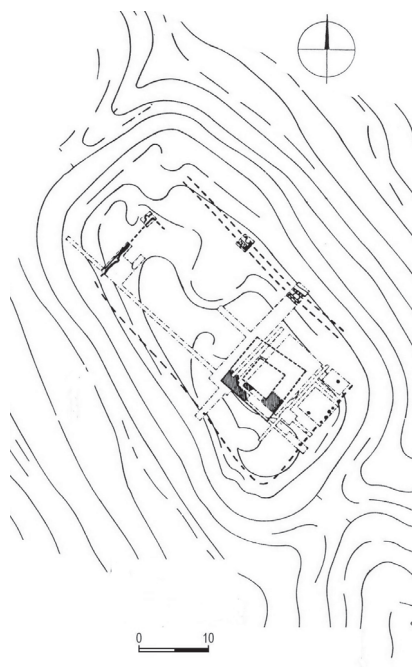
1. kép Sorkifalud-Zalak (Kiss 1995)

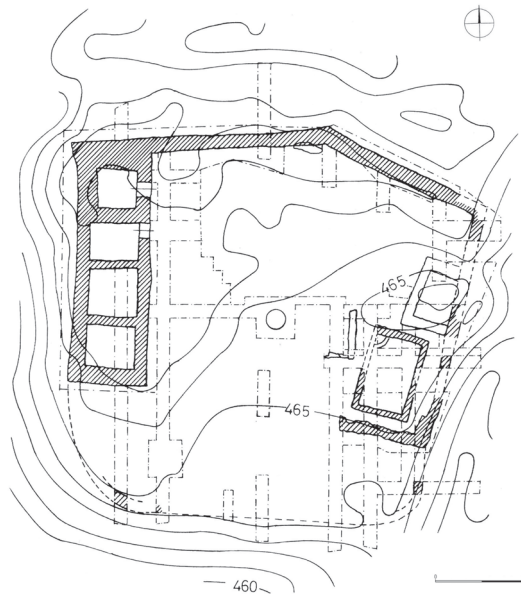
2. kép Kelemér-Mohosvár (Pusztai 2011)

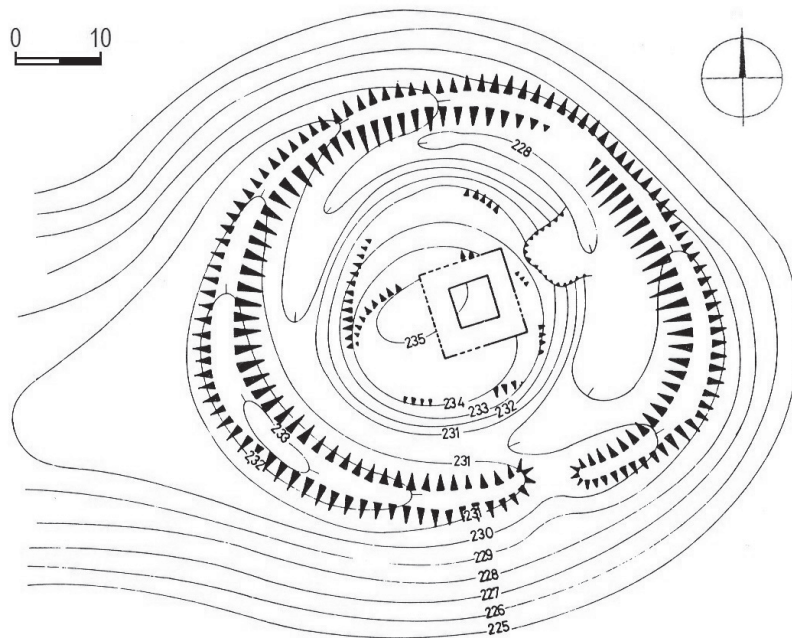
3. kép Váchartyán-Várhegy (Feld 1991)

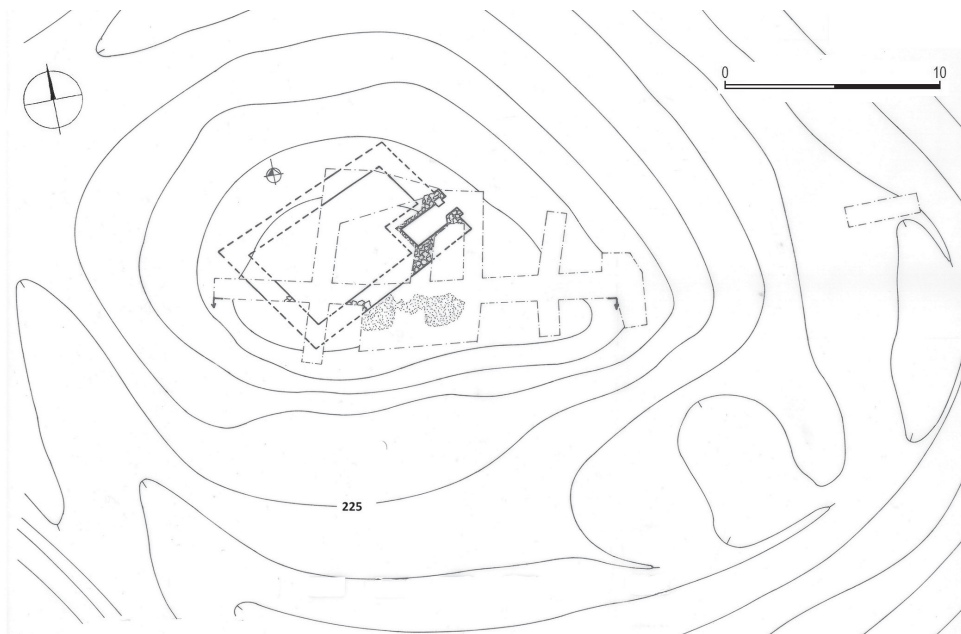
4. kép Mende-Lányvár (Feld 1991)

5. kép Mátrafüred-Benevár (Feld 1994)

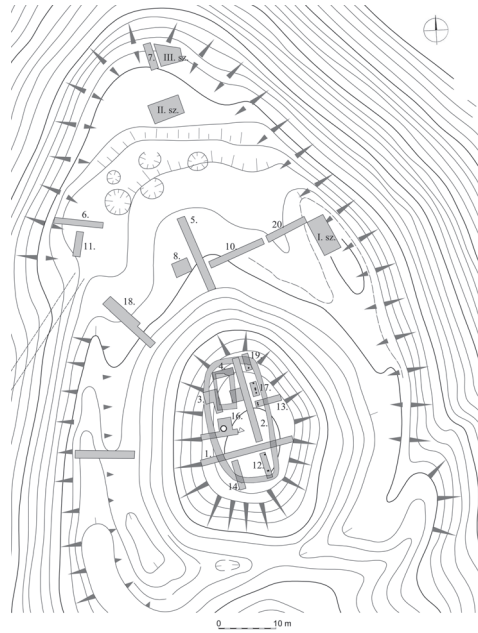
6. kép Tibolddaróc-Kácsi vár (Parádi 1982 nyomán)

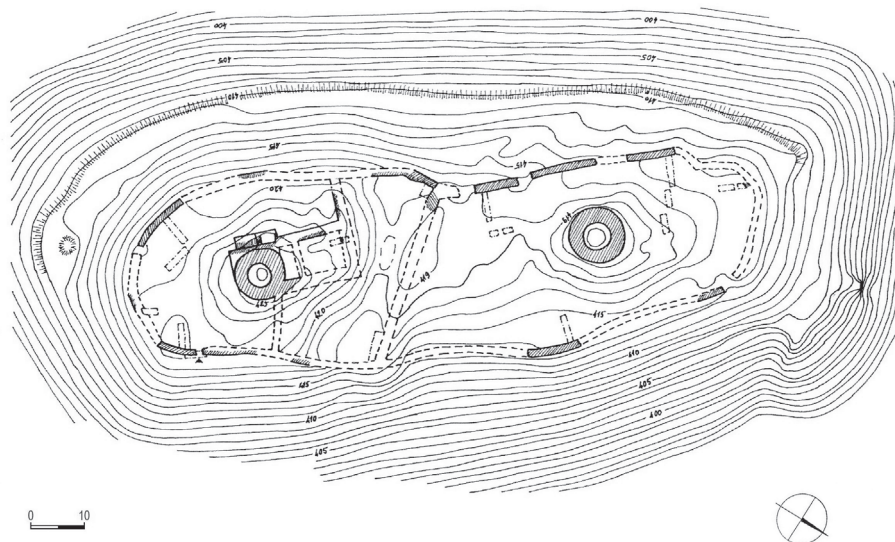
7. kép Mátraszőlős-Kisvár (Simon 1989 nyomán)

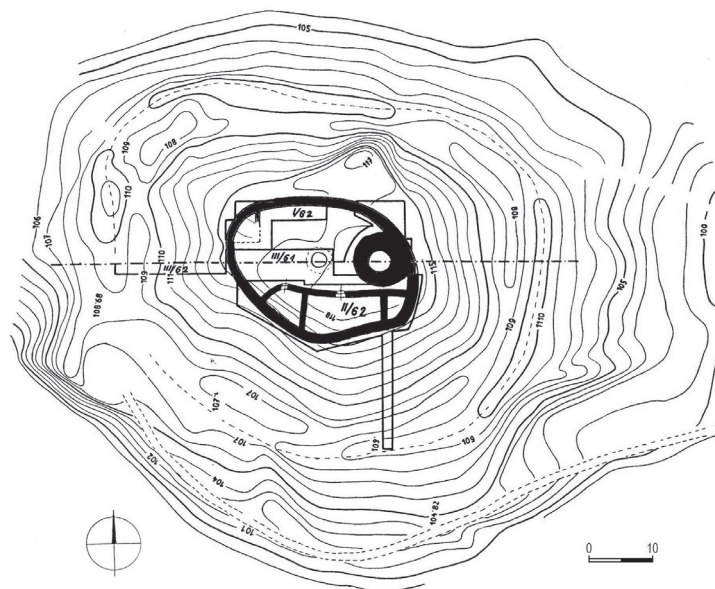
8. kép Salgótarján-Salgó vára (Feld 2005)

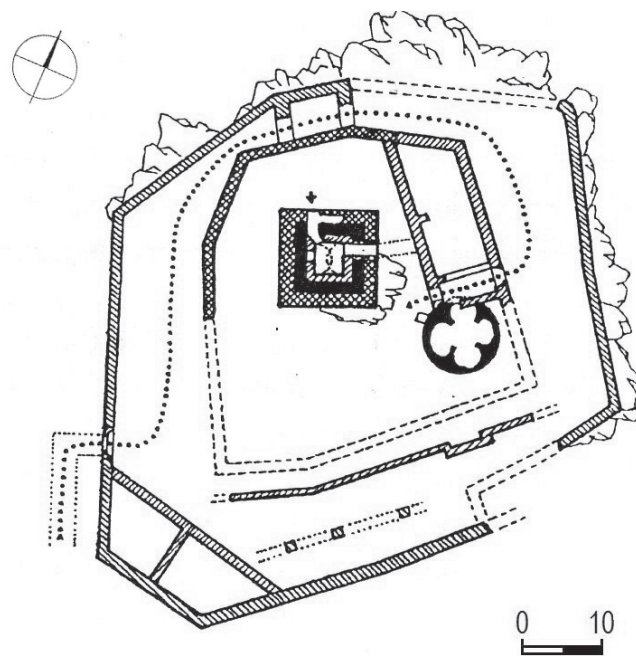
9. kép Felsőnyék-Várhegy (Miklós 2007)

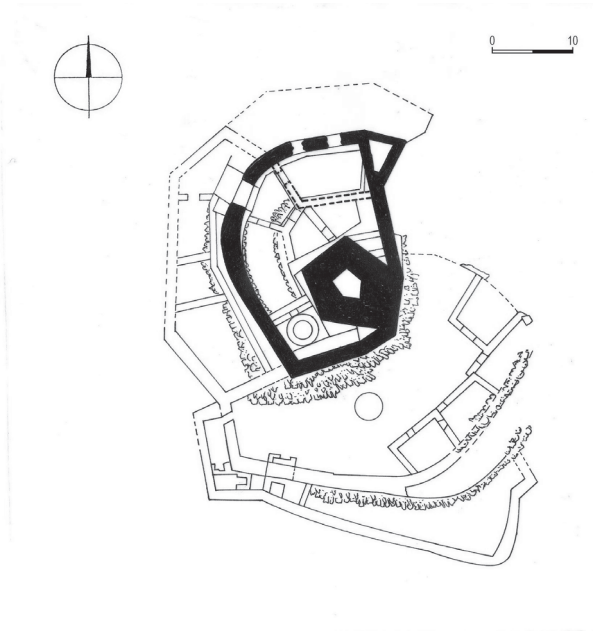
10. kép Komlóska-Solymos (Gál-Mlakár 2007)

11. kép Abos (Polla 1964)

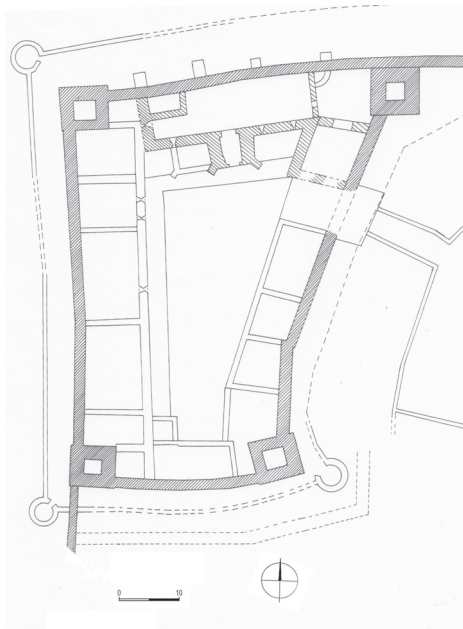
12. kép Trencsén (Bóna 1997)

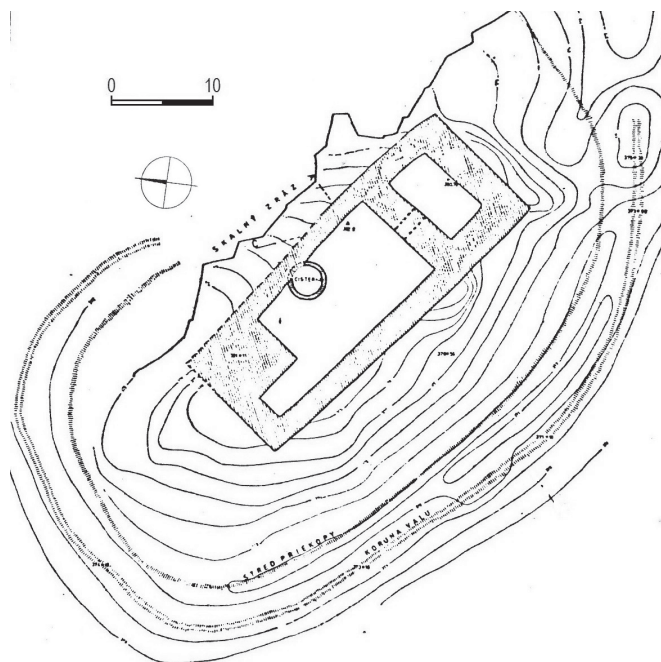
13. kép Hollókő (Feld 2009)

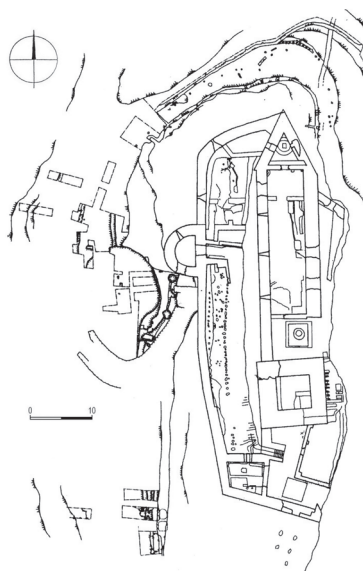
14. kép Kőszeg-Óház (Feld 2007)

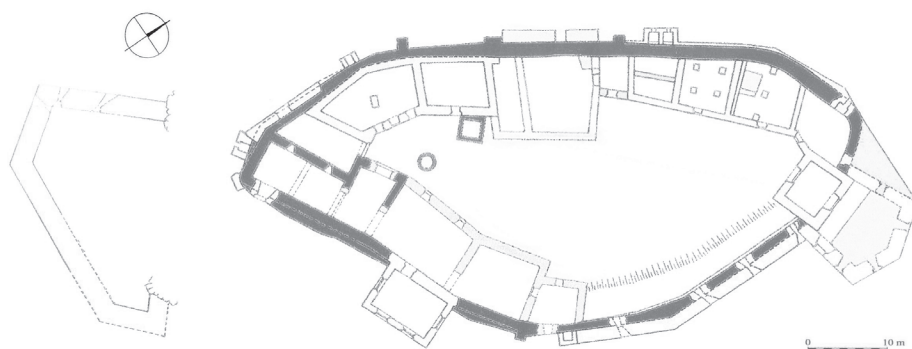
15. kép Kőszeg, városi vár (Feld 1994)

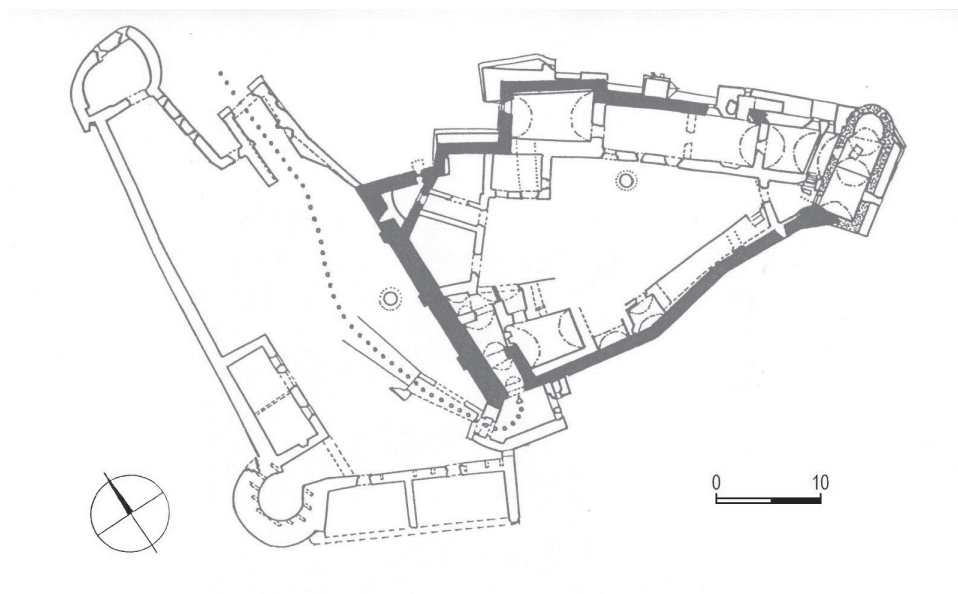
16. kép Meggyes (Slička 1989)

17. kép Boldogkő (Nováki–Sárközy–Feld 2007)

18. kép Füzér (Feld 2010)

19. kép Ugróc (Plaček-Bóna 2007)

THE BEGINNINGS OF THE CONSTRUCTION OF PRIVATE CASTLES IN MEDIEVAL HUNGARY IN THE MIRROR OF THE ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE II.

by *Feld István*
(Summary)

The first part of this study examined the chronological, functional and terminological problems of those private castles which were constructed in the medieval Kingdom of Hungary between the late 12th and the early 14th centuries. The second part aims at a complex investigation of the components of the castle as a built object, still based on the results of archaeological research, but emphatically from a historical perspective.

As for the defensive structures of fortifications, it has to be emphasised that the existence of ramparts consisting of a wooden structure filled with earth, built on the *interior* side of protective ditches, frequently supposed in the previous scholarship, cannot be sustained in the case these private strongholds; such ramparts were the exclusive feature of the central places created by the ruler. On the other hand, the earth extracted in the course of digging the ditch was regularly used for the construction of a defensive line without an internal structure on the exterior side of the ditch, misleadingly also referred to as a rampart. Yet the interior side of the ditch or the edges of the defended area were sometimes not only protected by a stone castle wall – fortifications protected by a mere ditch were fairly rare – but, as showed by the excavations, also by a palisade, consisting of a row of wooden piles dug in at regular intervals and backed by clay luting. The name applied to this kind of construction is far from unequivocal in the scholarship, however. In this respect it has to be stressed that wood as a material for construction played an important role in the erection of castles

in this period, and its use was not merely a consequence of the limited disponibility of time or material means. A whole series of archaeological observations prove that wooden structures built with a variety of techniques were a common feature among the residential buildings of castles, and wooden towers are also attested by written sources.

Dominant features of the castles erected in this period must have been those central constructions which, built out of various materials, either rectangular or circular in their ground plan, 8 to 10 metres by side or in diameter, must have appeared as massive towers then. Unfortunately, archaeological investigation has so far been limited to the perished objects, while the early parts of structures still existing are as yet hardly known. Consequently, what seems certain is only that their lower storey, used for economic purposes, had no entrance. The question of whether the keep could in case of necessity serve as the residence of its owner or merely assumed protective functions can only be answered if its place within the castle as a whole can be identified. In case – and then we can speak about a keep-castle – no other residential building existed in the castle, one can be sure that these were multi – or polifunctional structures.

Although both written and archaeological evidence attest the possibility that more keeps could stand in one and the same private castle, this, on the basis of our present state of knowledge, could not be a widespread phenomenon, no more so than that of the keepless castle. The existence of gate-towers built as such has not yet been proved, and while the majority of keeps were not suitable for side defence, we do know some exceptions, that is, structures which stood out in relief from the plane of the wall. The residential buildings were constructed on a square or oblong-shaped ground plan, with either one or more chambers, and frequently several storeys. Among the latter our knowledge about the residential level which can supposed to have existed in the storey(s) is limited, and thus the interpretation of the relevant terminology found in the written sources (*domus, camera, stuba*) is extremely difficult; only the term *palatium* can hint at the existence of a great hall (or of a building comprising such a hall). The identification of castle chapels, and thus the interpretation of their existence or absence is also difficult. What seems certain is that the thirteenth-century private castles were to provide their lords the necessary amount of comfort during their stays there.

No system could so far be established with regard to the heights and depths of the known castle walls, and the battlements which once closed the walls rarely survive. Most of the castle gates must have been relatively narrow and low-built holes; the existence of double gates with separate entrances for mounted and unmounted people has not yet been proved, and the widespread use of drawbridges is equally dubious. Little archaeological work has so far been done in the sporadic outer or lower castles, although the early esistence of some wall-straits has been attested. The assessment of all these elements from a military perspective is one of the tasks of future research. Although several baking ovens and cisterns are known from the 13th century, buildings of an explicitly economic profile have hardly been identified. Unmistakeable traces of industrial activity are equally rare, while at some places considerable amounts of grain were uncovered.

A favoured topic of research used to be the analysis of the various types of castle ground plan. The oval or circular plan can no doubt frequently be observed among the known fortifications, but the more regular tetra- or pentagonal plan is also present. This was most often determined by the geographical conditions, however, and thus all speculations about ground plans in terms of either filiation or chronology are unjustified; nevertheless, the analysis of forms as an auxiliary tool of research remains important.

Summarizing now both parts of the present study, it can be stated that the private castles of the period examined – which, as far as we know, cannot be separated from the few strongholds erected by bishops and abbots in the same period in terms of forms, elements and partly functions – are not suitable for a chronologically articulated statistical assessment with regard to the changing patterns of the division of power, which, in view of the well-known political role of medieval castles, would be an understandable expectation on the part of historians. Neither the beginnings of their construction, nor the supposed „castle-building waves” after 1241-42 or in the 1270s can be quantified, and no more can be the equally surmised mass abandonment of the relevant constructions after 1300. Equally open to doubt is the correspondence between castle building and the size of the builder’s landed wealth, as is the real cost of construction of buildings which frequently differed from each other considerably. The necessity of the further close scrutiny of military-strategical questions is worth emphasizing again. No „types of castles” can be rendered to the different layers of landowning society, especially because, according to the testimony of the evidence at hand, even the elite of the period could live in simple „manor-like” constructions. The

separation of these from the „refuge-like” castles built on inaccessible sites, with a permanent garrison but without a constant residential function, along a more exact cluster of criteria, would perhaps be the most urgent task of future research. In any case, the research of castles upon an archaeological foundation but from a historical perspective is bound to provide important information on the social history of the Hungarian Kingdom in the late Árpád era.